

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1988:1

Er stavnsbåndet først indført 1733?

En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse

Af *Jens Holmgaard*

Til de få årstal, der bliver tilbage, når man i øvrigt har glemt sin børnelærdom i historie, hører vist for mange mennesker, foruden Christian 4.s regeringsår, årstallene for stavnsbåndets indførelse og ophævelse: 1733 og 1788.

Meget kan man strides om i historien, men visse faktiske begivenheder og tidspunkterne for dem står dog fast som indiskutable kendsgerninger. Om betydningen af stavnsbåndet kan der være uenighed. Men tidspunktet for dets indførelse er da vel sikkert. Vi har jo forordningen af 4. februar 1733 om »en ny landmilices indrettelse i Danmark«, ¹ hvis § 18 siger: »Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbond kan skaffe ham tjeneste, med mindre han er over de til enrølleringen ansatte år eller ... sin tid ved landmilicen har udtjent«. Det er vel klare ord og indiskutabel datering! Og ingen tidligere forordning indeholder et sådant forbud. Det vil sige, helt klare er ordene nu ikke, for faktisk

Jens Holmgaard, f. 1920. fhv. landsarkivar for Nørrejylland. Har bl.a. udgivet indberetninger om kornavlen i Danmark 1778 (BOL OG BY 3, 1962), Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–37, 1964, Fæstebonde i Nørre Tulstrup, Christen Andersens dagbog 1786–1797, 1969, Bonden, kirken og skolen, 1986, og Kancelliets Brevbøger 1646, 1987; har bl.a. skrevet De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne (i Erhvervshistorisk Årbog 1954), Landboreformerne – drivkræfter og motiver (i Fortid og Nutid 1977), Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776 (i Skog och brännvin. Studier i näringspolitisk besluttfattande i Norden på 1700-talet, 1984), Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten (i BOL OG BY, 1986:1); har redigeret BOL OG BY 1962–74 og Excerpta Historica Nordica 1962–68. Desuden skrevet talrige andre afhandlinger og anmeldelser om arkivhistoriske, landbohistoriske og finanshistoriske emner.

indtrådte stavnsbåndet ikke som i sin tid vornedskabet ved fødslen, men i første omgang først med det fyldte 14. år.²

Knæsættelse af 1733 som stavnsbåndsåret

Og dog har det ikke altid været opfattelsen, at dette var begyndelsen til stavnsbåndet. Jeg ser her bort fra, at man jo på Sjælland og de sydlige øer fra gammel tid havde et stavnsbånd under navn af vornedskab, som blev ophævet af Frederik 4. i 1702, rigtignok med en lang afviklingsperiode. Faktisk var det indtil 1884 den almindelige opfattelse, som også den meget retskyndige generalprokurør Henrik Stampe nærede, at stavnsbåndet var ældre end 1733, at det var indført i og med, at Frederik 4. ved forordningen af 22. februar 1701 havde indført den ældre landmiliti, eller – som enkelte mente – på et eller andet tidspunkt mellem 1701 og 1733.³

Det var historikeren, professor Edvard Holm, der i 1884 i en afhandling i Historisk Tidsskrift »Frederik IV's Landmiliti og dens Indflydelse paa Bondestandens Kaar i Danmark« gjorde op med den ældre opfattelse, som også han selv havde haft, og i stedet knæsatte 1733 som det rigtige årstal.⁴ Hans afhandling gav anledning til indsigelse i det følgende nummer af tidsskriftet fra godsforvalteren på Gisselfeldt, den kyndige amatørhistoriker og danske jurist O. F. C. Rasmussen. Med ikke ringe kraft og skarpsindighed forsvarede han den ældre opfattelse og hævdede, at det var oprettelsen af Frederik 4.s landmiliti i sammenhæng med den 3 dage ældre forordning af 19. februar 1701 om pas og skudsmål, der de facto indførte et stavnsbånd i hele Danmark, selv om det ikke udtrykkeligt siges i nogen af de to forordninger.⁵ Debatten fortsatte, og der fremkom i alt 2 indlæg fra O. F. C. Rasmussen og 3 fra Edvard Holm, der som medlem af Den danske historiske Forenings bestyrelse havde det sidste ord.⁶

Blandt faghistorikere var det opfattelsen, at Edvard Holm var gået af med sejren og uigendriveligt havde bevist, at 1733 var året, da stavnsbåndet blev indført. J. A. Fridericia skriver således i indledningen til »Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie«, 1888, efter at have defineret begrebet stavnsbånd, at et sådant stavnsbånd som påvist af professor E. Holm »indførtes først ved forordningen af 4. fe-

bruar 1733«. ⁷ Og i sin biografi af O. F. C. Rasmussen i »Dansk biografisk Haandleksikon«, 1926, siger Povl Engelstoft om ham, at »i sin diskussion med E. Holm om stavnsbåndets oprettelse ... havde han ikke heldet med sig«. Og bortset fra amatørhistorikeren Severin Kjær har ingen historiker mig bekendt anfægtet Holms resultat. ⁸

Ny tvivl

Men her vover jeg mig nu frem med et fornyet spørgsmålstejn. I min afhandling i BOL OG BY 1986:1 »Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten« har jeg antydnet min tvivl og peget på, at i hvert fald forordningen af 5. marts 1731 »anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark« for tjener megen opmærksomhed – og den vil jeg da ofre den på de følgende sider.

I debatten mellem Edvard Holm og O. F. C. Rasmussen, hvor den første som trænet, professionel historiker utvivlsomt havde for let spil, er der gode og mindre gode argumenter på begge sider. Der er vitterligt kilder, som taget efter bogstaven og formelt taler til gunst for Holms opfattelse. Men der er også mange – utvivlsomt flere – som taler imod, og som Holm er alt for tilbøjelig til at negligere eller bortforklare, måske fordi han allerede ud fra de første *havde* dannet sig sin reviderede opfattelse og ikke havde fornøden sans for fleksibiliteten i samtidens opfattelse af retstilstanden. Det er således værd at bemærke sig, at Holm ikke kendte den nedenfor behandlede forestilling fra gehejmekonseillet, der førte til forordningen af 5. marts 1731, før O. F. C. Rasmussen fremdrog den. Som jurist havde Rasmussen på sin side nok en bedre evne end Holm til at kombinere retskilderne og se intentionerne bag forordningerne. Men han har på den anden side givet sig flere unødvendige, men alvorlige blottelser ved åbenbart uholdbare fortolkninger, som Holm kunne spidde ham på.

Min opfattelse er indtil videre, at de om landmilitisen, eller i tilknytning dertil, udstedte forordninger tildels indeholder indbyrdes modstridende bestemmelser, at retstilstanden derfor var noget uklar, men at der under alle omstændigheder med regeringens vidende og formentlig også vilje fra 1701 eksisterede et faktisk, landsdækkende stavnsbånd, som formentlig

kan anses for ophævet ved forordningen af 30. oktober 1730, hvormed Christian 6. som en af sine første regeringshandlingler afskaffede faderens forhadte landmiliti, men som genindførtes ved forordningen af 5. marts 1731. Denne opfattelse i sin helhed er det imidlertid ikke min hensigt at dokumentere i denne afhandling. Jeg håber at kunne vende tilbage til den ved en senere lejlighed. Mit ærinde her er det mere begrænsede at søge godtgjort, at i hvert fald 1731-forordningen indebærer et stavnsbånd. Og har jeg ret heri, får det sandsynligvis også virkninger bagud for tiden mellem 1701 og 1730.

Ophævelsen af Frederik 4.s landmiliti

Frederik 4.s landmiliti var overordentlig forhad af hele landbefolkningen: karlene, bønderne og godsejerne, om end ud fra forskellige motiver. Et af de mange vidnesbyrd herom er den beretning om Jyllands slette tilstand med forslag til dens forbedring, som den nordjyske godsejer, senere stiftamtmand i Ålborg Jørgen Bille i juni 1730 indsendte til en ikke navngivet og ikke identificerbar ekscellence, formentlig et medlem af gehejmekonseillet. »Det som allermest er landet til ruin og ganske undergang er landmilitien«, siger han. Den har skabt et alvorligt problem med øde gårde, hvoraf godsejerne ikke alene ikke har indtægter, men hvoraf de må svare kontributioner [= skatter]. Dels er på grund af landmilitien de bedste karle bortrømt, dels er »mange hensmeltede [dvs. døde, tildels af pesten i 1711] udi krigens tid«, så der i hvert sogn næppe er én karl, der er tjenlig til at fæste gård. Og når de karle, som udskrives, har været ét år ved »soldateriet, findes ej én blandt 30, der jo [= ikke] er bleven så lad og liderlig at ham ingen gård kan betroes«. Og officererne tager de bedste karle, som fortrinsvis er dem, der har samlet noget, de kunne fæste gård med. Og i øvrigt er skrækken for at blive soldat så stor, at mange karle »hugger selv fingre og tæer af sig«. Karlene nærer lige så stor frygt for en officer »som en ager fuld af lærker for en liden høg«. ⁹

Nu kunne Jørgen Billes klager jo tænkes at være ubegrundede eller i det mindste af taktiske grunde overdrevne. Ganske vist har de ikke været tænkt til offentliggørelse, men de har skullet gøre indtryk i regeringen, måske til syvende og sidst på

kongen selv. Men så er det jo interessant at se, at forordningen om landmilitens ophævelse, der kom kort tid efter den 30. oktober 1730, hilses velkommen i et brev fra overinspektøren over de danneskiold-samsøeske godser, rådmand G. Hilmand i København til forvalter Andreas Klint på Høgholm med følgende ord:

»Den store nåde, det ganske land af Hans Majestæt allernådigst er vederfaret ved landmilitens nedlæggelse, er Forvalteren ved den udgangne forordning vel allerede bekendt, og må man håbe, at landgodset ved denne og deslige priselige anstalter kan opkomme, som hidindtil i mange måder har været bebyrdet«.

Med denne udtalelse har brevskriveren ikke skullet opnå noget som helst. Den er alene et spontant udtryk for glæde og kan derfor roligt tages for sit pålydende.¹⁰ I øvrigt er vi tilsyneladende helt uden kilder til oplysning om de overvejelser og eventuelle forhandlinger, der er gået forud for Christian 6.s ophævelse af faderens landmilit. Men en populær foranstaltning at begynde sin regering med var det i hvert fald.

Også selve forordningen af 30. oktober 1730 »om landmilitens ophævelse i Danmark« indledes og motiveres med en knusende dom over den landmilit, hvorved »sig ... adskillig misbrug fra tid til anden har indsneget, hvorover samme indretning er bleven både landet i almindelighed, så og det unge mandskab i særdeleshed, til stor og snart utålelig besværlighed og byrde«. Og de misbrug, der her er tale om, er næppe, som Edvard Holm hævder, godsejernes misbrug med hensyn til uberettiget at nægte karlene deres retmæssige pas,¹¹ men de misbrug, der udøvedes ved landmiliten, ja i realiteten alle de ubehageligheder – også dem der ikke skyldtes misbrug – som i rigt mål var forbundet med militsen og dens eksercits, og som fik bønderkarlene til at frygte den så stærkt, at de rømte, når lejlighed bød sig. Når Edvard Holm fejltolker udsagnene her og andetsteds om de misbrug, der har indsneget sig, kan det vel hænge sammen med, at han, ligesom mange senere historikere, ikke har forstået, hvor byrdefuld landmiliten med dens søndagseksercits faktisk var, men tværtimod stærkt har bagatelliseret den (se herom min nævnte afhandling i BOL OG BY 1986: 1). Med dette udgangspunkt og med den op-

fattelse, at godsejere handlede ulovligt, når de nægtede pas til karle, som de af hensyn til deres pligt til at stille soldater ikke kunne undvære, er det forklarligt, at han har kunnet misforstå meningen.

Forordningen af 30. oktober 1730 fulgtes den 5. januar 1731 af et patent, hvorved der udstedtes en generel pardon til alle, som var undvigte kongens riger og lande »endel af frygt for at vorde enrøllerede, og endel, som allerede ved landmilicens regimenter virkelig haver været indskrevne og udi ed tagne, formedelst de ikke have haft lyst længere at tjene«.

Regeringen slår bak

Om denne generalpardon fik nogen af de undvigte til at vende hjem, har vi næppe mulighed for at konstatere, med mindre vi støder på enkelte tilfældige vidnesbyrd herom. Mange har det i hvert fald næppe været. Derimod lyder der hurtigt klager fra godsejere over, at bønderkarlene, nu da landmilitsen er afskaffet, i stort tal forlod deres tjenester og søgte ud af landet, til byerne eller til andre godser, ja, at de endog lod sig hverve til de gevorbnede regimente. Omfanget af dette opbrud blandt bønderkarlene har vi næppe heller nogen mulighed for at fastslå. Men problemet har utvivlsomt været reelt, og det fik hurtigt regeringen til at slå bak.

Første reaktion var allerede kommet den 15. december 1730 med forordningen »anlangende at det unge mandskab, som fra landmilicen er dimmitteret, ej må antages ved de gevorbnede regimente, førend de deres tjeneste hos proprietærer [= gods-ejere] eller bønder, hvor de tjener, lovlig har opsagt, og fardag [= skiftedag] kommer«. Næste og afgørende reaktion fulgte ca. 2½ måned senere med en forestilling til kongen fra gehejmekonseillet. Den er udateret, men da den resulterede i forordningen af 5. marts 1731 »anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark«, er den formentlig blevet til omkring 1. marts eller måske lidt før.¹²

Denne forestilling og den forordning, som den resulterede i, frembyder ikke alene stor interesse i kraft af den retstilstand, de skabte. Men også en nærlæsning af forestilling og forordning og et studium af koncepterne¹³ til forordningen afslører flere meget interessante forhold af betydelig række-

vidde. For at læseren bedre kan følge fremstillingen heraf i det følgende, er både forestilling og forordning efter de originale dokumenter i Danske Kancelli aftrykt ord- og bogstavret som bilag.

Forestillingen begynder med en lovprisning i stærke vendinger af, at kongen har indledt sin regering med at ophæve faderens landmiliti fra 1701, hvis virkninger udmales i endnu mørkere farver, end både Jørgen Bille og forordningen af 30. oktober 1730 selv havde gjort det. Landet er på adskillige steder på grund af landmilitiets næsten utålelige åg blevet blottet for mandskab, og jordegodset især derved faldet langt under sin rette pris og værdi. Og ved at hæve landmilitiet har kongen »visselig ... frelst det hele land fra en stor plage og måske fra sin totale ruin og fordærvelse«. Så stærke udtryk havde gehejmekonseillet ikke behøvet at bruge i denne sammenhæng af lutter underdanighed eller taktiske grunde. De rummer klart en reel afstandtagen fra landmilitiet.

Men – for der er jo et »men«. Man havde kastet barnet ud med badevandet, så at sige.

»Mandskabet (er) derover sat i sådan frihed, at de kunne opsigte deres tjeneste og flytte fra godset, når de vil, sætte sig i købstæderne, ja vel også rejse rent ud af landet, uden at nogen dem sligt kan formene«.

(Bemærk den kategoriske og uforbeholdne erklæring om den efter 30. oktober 1730 gældende retstilstand). Jamen har de da ikke kunnet det tidligere, når der ikke herskede stavnsbånd – naturligvis med de begrænsninger der på Sjælland og de sydlige øer fulgte af det endnu ikke fuldt afviklede vornedskab og af den i landmilitietsforordningen af 22. februar 1701, § 9 fastsatte pligt til at blive i lægdet eller sognet under selve tjenestetiden i landmilitiet? Nej, ikke i følge gehejmekonseillets i denne forestilling udtalte opfattelse. Thi ihvorvel Frederik 4.,

»efter at landmilitiet var etableret, for at opmuntre det unge mandskab, ved forordningen af 21. februar 1702 ophævede samme rettighed [vornedrettigheden], så forfaldt dog mandskabet ikke aleneste i Sjælland og de lande, hvor der var vornederettighed, men endog i de andre provinser, som derfor var befriede, i lige så stor, om ikke i større tvang, efterdi mandskabet, som var på godset, til dels blev enroul-

leret og til dels anført og optegnet som reserve, hvorover de hverken turde flytte fra læggene eller sig derfra bortsnige, og var altså ikkun navnet af vornederrettigheden ophævet, men i gerningen og i sig selv blev mandskabet mere bunden, end det nogensinde tilforn havde været«. (Min fremhævelse).

Hvad enten den almene tilstand, som her er beskrevet, er formelt retligt baseret, eller den blot er rent faktisk eksisterende, kan man næppe tænke sig, at den har bestået uden regeringens vidende og – i det mindste stiltiende – vilje.

Den nyvundne frihed for bønderkarlene havde haft alvorlige konsekvenser for landbruget. »En stor del af bøndergodset (ligger) formedelst de forbigangne tiders store besværligheder og fataliteter øde«, hedder det videre i forestillingen. Her tænkes nok især på Den store nordiske Krig og dens følger. Og de »proprieterer, som ikke har evne og formue at føje og understøtte bonden således, som han det – endog imod billighed – forlanger, (ville) over sådan det unge mandskabs frihed blive højtforlegen for at få de ledige gårde besatte«. Heraf følger, at landet mange steder vil blive liggende udyrket, og at en stor del godsejere må gå ruinerede fra deres gårde. Og derpå følger et argument, som virkelig har vægt: Også kongens indkomster vil blive ramt. Dels vil han på krongodset møde samme vanskeligheder som de private godsejere, dels vil det gå ud over hans sikreste indtægter: de betydelige og faste kontributioner af jordegodset.

Det er altså efter gehejmekonseillets vurdering en yderst alvorlig, utilsigtet situation, der er opstået ved ophævelsen af landmilitsen og det bånd, den havde lagt på bønderkarlene. Denne situation må der skrides ind imod. En teoretisk mulighed var at genindføre vornedskabet. Men denne tanke afvises, »fordi navnet i sig selv er odieux«, og »fordi i så fald Jylland og de andre provinser, som tilforn har været fri, dermed ligesåvel som Sjælland fik bebyrdes, efterdi dog undersåtterne, som boer i én provins ikke bør være *deteriores conditionis* [= af ringere vilkår] og mere bundne, end de der boer i en anden«. Men et eller andet *expediens* [= middel] til at holde mandskabet ved jordegodset må der nødvendigvis findes. Og dette middel, foreslår gehejmekonseillet, kunne være en forordning, der befaler,

»at ingen bonde eller bondekarl uden sin husbondes eller

proprietærens rigtig pas, afsked eller følgeseddel samt vedbørlig skudsmål, hvormed i følge af den ... om pas og skudsmål udgivne forordning af 19. februar 1701 skal forholdes, må bortflytte eller begive sig fra godset, hvor han boer eller tjener«.

Overtrædelse skal straffes som rømning. Dog skal det være mandskabet tilladt at lade sig hverve til kongens tjeneste til lands og vands, når forordningen af 15. december 1730 efterlevs. En sådan forordning vil, mener gehejmekonseillet, uden at gå mandskabet for nær samtidig gavne krigstjenesten ved at lette hvervningen og være godsejerne til stor hjælp og »rejse det forfaldne jordegods«.

Forordningen af 5. marts 1731

Gehejmekonseillets forslag blev fulgt. Den 5. marts 1731 udkom forordningen »anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark«. Den er for store deles vedkommende ordret afskrift af dele af forestillingen. Men den udmærker sig ved på ét væsentligt punkt at afvige fra den og ved at indeholde nogle udvidende tilføjelser.

Hvor forestillingen fastslår som en kendsgerning, at mandskabet ved landmilitisen ophævelse 30. oktober 1730 er sat i sådan frihed, at de kunne opsige deres tjeneste osv., siger forordningen, at »det nu er at befrygte, at mandskabet ... *måtte fatte de tanker at være sat i sådan frihed* (min fremhævelse) at...«. Det vil sige, at man ved udarbejdelsen af forordningen uden videre har omfortolket, hvad der i følge gehejmekonseillet er gældende ret efter forordningen af 30. oktober 1730. Nu har denne pludselig ikke medført den af gehejmekonseillet hævdede frihed, der endog skulle omfatte bortfald af de sidste rester af vornedskabet. Nu er der blot tale om, at karlene kunne befrygtes at tro, at denne frihed var indtrådt, hvad den altså bare ikke var. Jeg tror, at det er meget vigtigt at bide mærke i en sådan manipulation med fortolkningen af retstilstanden, når man vil prøve at forstå, hvordan denne enten var, opfattedes eller kunne opfattes i tiden mellem 1701 og 1730. At der har været tale om en

at det som i Hætt i anledning af Vores sin Land
 Meddelelse og Læse, den 3de Octobris, sig derom alene
 maade sig indgaaende Forordning, ^{indtænkt} ~~indtænkt~~ sig det at Caudet
 sig at man i det Laand som sig, at de kunde og sig
 shans Omring og sig sig fra et Gods til et andet,
 naar de vilke sig i sig selv, ja end og.
 sig sig althans af Caudet, inden at sig sin,

Udsnit af den rettede renskrift til forordningen af 5. marts 1731. Der
 har oprindeligt stået »at mandskabet... skulle formeene sig sadt i saa-
 dan frihed, at de kunde opsige deris tjeneste og flytte fra et gods til et
 andet...«. Først er »skulle« rettet til »kunde«. Derpå er »kunde formeene
 sig« erstattet af »motte fatte de tanker«.

bevidst manipulation og ikke blot en sproglig unøjagtighed
 eller uagtsomhed, skal jeg senere vende tilbage til.

Tilføjelserne er følgende: 1. Det forbydes alle af bondestand
 uden kongens specielle tilladelse at forlade landet under straf
 af fredløshed og tab af arv. Dog skal det – naturligvis – fortsat
 være søfolk tilladt at søge deres næring ved søfart. 2. Det skal
 ikke være forbudt at fæste gårde eller gårdsparter i over-
 ensstemmelse med Danske Lov 3–19–9, der handler om sus-
 pension af de normale opsigelsesfrister og -terminer for bonde-
 karle, som vil fæste gårde eller gårdsparter. 3. Denne tredje
 tilføjelse er den helt afgørende:

»Men som erfarenheden har udvist, at det unge mandskab
 tildels lægger sig på ørkesløshed og derover bliver landet i
 almindelighed og deres herskab og husbonde i særdeleshed
 mere til skade end gavn og fordel; så tillade Vi ... og ville, at
 når en bondekarl har tjent for karl otte år og dog ikke er
 dygtig eller af de vilkår, at han kan påtage sig en gård eller
 gårdspart og samme forsvarligen dyrke og vedligeholde, det
 da må stå hans herskab eller proprietæren og husbonden frit
 for at lade ham enroullere udi Vores krigstjeneste til lands
 eller vands, således som det bedst kan ske; dog skal sligt

retstilstanden ændres, skyldes det, at der, efter at forordningen var renskrevet og gjort klar til kongens underskrift, er foretaget en rettelse på dette sted. Allerede renskriften indeholder den omtalte drejning, idet det heri hedder: »... at befrygte, at mandskabet ... skulle formene sig at være sat i sådan frihed ...«. Her er først »skulle« rettet til »kunde«, men derpå er det hele ændret til »måtte fatte de tanker«. Den opmærksomhed, man har viet formuleringen, må indebære, at den pågældende afvigelse fra gehejmekonseillets formulering er bevidst og velovervejet. Formålet med ændringen var sandsynligvis, eller *kan* i hvert fald have været, at tilsløre det forhold, at man indførte en *ny* tvangsforanstaltning, der var uden motivering i en landmilitis og derved i virkeligheden indeholdt et element af det gamle vornedskab.

Tilføjelserne 1. og 2. om forbud mod at forlade landet og tilladelse til at fæste gårde og gårdsparter indgår allerede i renskriften. Dette gælder derimod ikke den tredje tilføjelse om bemyndigelsen til enrøllering i et hvervet regiment eller på flåden af karle, der ikke kan eller vil fæste gård. Den er tilføjet i sidste øjeblik, efter at forordningen var klargjort til kongens underskrift. Hvem der har foranlediget denne afgørende tilføjelse, lader sig næppe fastslå med fuld sikkerhed. Efter håndskriften at dømme, er det mest sandsynligt, at den er konciperet af gehejmeekspeditionssekretær Peter Neve.¹⁴ Den pågældende person har under formuleringen selv løbende rettet meget heri, hvilket giver indtryk af en spontan tilføjelse, udført af en person med betydelig kompetence. Men der er intet, der taler imod, at tilføjelsen er foretaget efter ordre fra en endnu højere person, og det er da vel nærliggende at tro, at det kan være kongen selv, der ved gennemlæsning før underskrivelse har fattet ønske om en tilføjelse af dette indhold og vel så blot har skitseret, hvad den skulle gå ud på, hvorefter Neve med lidt besvær har fået sat den i form.

Rettelse og tilføjelse er, efter at være sket originalt i renskriften, som derefter naturligvis må forudsættes erstattet af en ny renskrift med ændringerne, overført til det egentlige koncept. Og dette bærer følgende, siden overstregede, tilføjelse:

»Det til denne concept henhørende, og af conseillet approberede forslag, blev til hr. geheime expeditions secreterer Neve udleveret d. 15 januarii 1732«.

Dette antyder dels, at Peter Neve faktisk er den, der har skrevet og formuleret tilføjelsen, og dels at gehejmekonseillet har billiget forordningen i den form, den fik, altså også har accepteret den passus, som omfortolker retstilstanden efter 30. oktober 1730.

Uanset hvordan tilføjelsen er kommet i stand, fjerner den, så vidt jeg kan se, enhver tvivl om, at forordningen af 5. marts 1731 indebærer et stavnsbånd, således forstået, at det står godsejeren frit, om han vil give en bondekarl, der ønsker at forlade hans gods, pas. Jeg indser i hvert fald ikke, hvordan godsejerens ret til at lade den karl, der efter 8 års tjeneste ikke kan eller vil overtage en fæstegård, enroullere i et hvervet regiment, skulle være forenelig med en ubetinget ret for karlen til med foreskrevet varsel af 8 uger at sige sin tjeneste på godset op til fardag.

Jeg må altså bestemt afvise Edvard Holms opfattelse, at forordningen af 5. marts 1731 alene skulle have til formål at hindre, at karlene forlod deres tjeneste uden for skiftedagene og uden lovlig opsigelse:

»... det, denne forordning (ligesom den af 19. februar 1701) vilde forhindre, var, at bønderkarlene troede, at de, når det behagede dem, kunde opsigte deres tjeneste og flytte fra et gods til et andet; de måtte kun gøre det ved de lovlige skiftetider, og de skulde have pas og skudsmål«. ¹⁵

Havde regeringen kun haft til hensigt at indskærpe, at karlene skulle overholde gældende skiftedagsbestemmelser og opsigelsesvarsler, kunne dette nok være sagt kortere og navnlig meget klarere. Enhver ser dog let, at problemet er langt større, at gehejmekonseillets forestilling og forordningen af 5. marts 1731 sigter langt videre. At alene det skulle kunne redde landgodset i Danmark fra truende ruin, at karlene overholdt opsigelsesreglerne og først forlod godserne til førstkommende halvårlige skiftedag, og at det i det hele taget skulle kunne bidrage til at holde det unge mandskab ved jordegodset, som jo er forordningens i titlen tydeligt angivne formål, er ikke meget tænkeligt. Jeg må tilslutte mig O. F. C. Rasmussens opfattelse, at

»intet af dette vilde have været til at opnå, hvis mandskabet kunde have flyttet, så meget det lystede, blot det iagttog at

begære pas hos godsejerne og skudsmål hos præsten. Der bliver først mening heri, når det forudsættes, at flytning kunde nægtes«.

Forvaltningen af 1731-forordningen

J. A. Fridericia, der som nævnt slutter sig til Edvard Holms opfattelse, at der ikke eksisterede stavnsbånd før landmilitisforordningen af 4. februar 1733, gengiver i sin aktstykkesamling til stavnsbåndets historie både gehejmekonseillets forestilling og forordningen af 5. marts 1731 uden anden kommentar end henvisning til en ligeledes aftrykt dom på Fynbo landsting af 28. januar 1733 »om denne forordnings fortolkning«. ¹⁷ Om denne dom og dens evne til at bevise, at 1731-forordningen ikke indebar stavnsbånd, er der imidlertid to ting at bemærke: For det første at sagens nærmere omstændigheder ikke ses at være fuldt oplyst (i hvert fald ikke i den aftrykte dom alene). Bl.a. fremgår det ikke klart om den sagsøgte karls fæste af Nærrå mølle var aftalt, da han opsagde sit fæste. For i så fald omfattedes han jo netop ikke af 1731-forordningen. For det andet har vi ingen vished for, at det faktisk var en korrekt dom, der blev afsagt. Alene den omstændighed, at processens omkostninger både ved hjemting og landsting blev ophævet, kunne synes at pege på en vis usikkerhed hos landsdommerne. Og meget ejendommeligt forekommer det, at dommerne i deres afgørelse har lagt vægt på, at forordningen af 5. marts 1731 oplyser, »at landmilitisen til dels til lettelse ... for det unge mandskab er bleven ophævet«. Dette er jo dog kun en indledningsfrase og angår slet ikke forordningens substans, som netop sigter til at modvirke de for godsejerne negative følger af, at landmilitisen er ophævet.

Heldigvis er vi ikke henvist til denne tvivlsomme dom alene, når det drejer sig om at fastslå, hvorledes forordningen af 5. marts 1731 blev forstået og praktiseret i samtiden. I Viborg og Århus stiftamters arkiver, som jeg har gennemset, findes der flere afgørelser herom, der klart viser, at bemyndigelsen for godsejerne til at afgive bønderkarle, der ikke kunne eller ville fæste gårde, til de hvervede regimente, ikke var mundsvejr. Den 3. august 1731 afgjorde stiftamtmanden i Viborg, C. Guldencrone til Vilhelmsborg en sag om 2 bønderkarle, Niels

Pedersen og Jens Mortensen, af Ørslevklosters gods. Fru oberstløjtnant Berregaard havde »på billige conditioner« tilbudt dem henholdsvis en hel og en halv gård med fuld sæd og besætning, som de af herskabet befandtes dygtige til at varetage. Det havde de imidlertid undslået sig for og i stedet begæret pas. Stiftamtmanden resolverede uden forbehold, at enten måtte karlene overtage de tilbudte gårde, eller fru Berregaard måtte i henhold til forordningen af 5. marts 1731 hensætte dem i kongens tjeneste til lands eller vands, »efterdi det anses, at de ikkun af studsighed, og godset til stor skade, nægter at fæste ... tværtimod ... forordningens bydende«. ¹⁸

Og den 8. september 1731 bemyndigede samme amtmand friherreinde Holck til Stårupgård til at hensætte sin bondekarl Niels Andreasen, tjenende i Bregendal, i kongens krigstjeneste, fordi han havde opsagt sin tjeneste på godset til mikkelsdag og samtidig tilkendegivet, at han ville rejse ud af landet. ¹⁹

Forordningen er imidlertid også brugt mod gårdforsiddere, endda med tilbagevirkende kraft. At forsidde en gård har altså været tolket på linie med vægring ved at overtage fæste. Den 9. februar 1734 indberettede hospitalsforstanderen i Århus til stiftamtmand E. Holck og biskop J. Ooksen om en af hospitalets bønder ved navn Christen Andersen Heilskou, at han den 17. marts 1731 havde fået en gård i fæste, som Hans Mortensen var frakendt ved dom på grund af restance og armod. Han havde fået den med frihed for kgl. skatter til mikkelsdag 1731 og for landgilde til 1. maj 1732, med rugsæden sået og 4 td. byg og 4 td. havre til vårsæd samt et plovbæst af 8 rd.s værdi. Nu da frihedstiden var udløbet, har han efter formandens samt Rasmus Nielsen af Vejerslevs og andres eksempel frasagt sig gården, som han efterlader ruineret. Og nogle af hans medtjenere i Nørre herred er færdige at gøre ligeså, især hvis dette tilfælde forbliver ustraffet. Forstanderens indstilling er nu, at

»det var rådeligt at bortsælge [sic!] dem alle 3 ... Hans Mortensen, Rasmus Nielsen og Christen Heilskou enten til ryttere eller soldater, hvilket de kan blive antagne til, og hospitalet, som billigt er, at beregnes hvad for dem kan bekommes«.

Den 20. februar 1734 resolverer stiftamtmand og biskop, at forstanderen, når han har forsynet sig med restancedom eller

tingsvidne, at det forholder sig som oplyst, »kan ... med dem fortfare efter forordningen af 5. marts 1731 at lade dem i krigstjenesten enroullere, således som det bedst ske kan, andre til eksempel og afsky«. ²⁰

Der findes endnu i Århus stiftamt mindst 2 andre sager om brug af 1731-forordningen. Den ene angår 2 bønderkarle, som vægrede sig ved at fæste gårde af fru gehejmerådinde Harboe til Støvringgård. Den forekommer øjensynlig stiftamtmand Holck lidt usikker. Skønt amtmand D. Trappaud i Dronningborg amt den 10. oktober 1732 har resolveret, at karlene må enroulleres under kongens krigstjeneste, henstiller stiftamtmanden et andragende fra karlene om at sættes på fri fod til kongens afgørelse. ²¹

Den anden sag er rejst af den rent ud sagt berygtede godsejer Hans Rosborg til Haraldslund den 24. december 1731 mod en karl, som ønskede at gifte sig, efter at han havde gået soldat for Rosborgs gods og var blevet reduceret [= hjemsendt], og søgte afskedspas. Herover klagede karlen til stiftamtmanden, der sendte klagen til høring hos Rosborg. Denne svarede med at indberette til stiftamtmanden, at han i medfør af 1731-forordningen agtede at lade karlen enroullere i oberstløjtnant Irmingers kompagni. Denne sag har stiftamtmanden nok fundet meget tvivlsom. Han gav den 27. december 1731 Rosborgs indberetning følgende påtegning, der dog næppe kan tolkes som en egentlig modsættelse, men kun som en advarsel om det ansvar, Rosborg påtog sig:

»At dette er mig tilkendegiven efter forordningen af 5. marts 1731, tilståes hermed, men ellers ville sr. Rosborg se sig for, at der ikke bliver begået noget, som kan stridig være mod allerhøjstbemeldte forordnings tilhold«. ²²

Ældre syn på 1731-forordningen

Det er, som også O. F. C. Rasmussen hævder, vanskeligt at få mening i forordningen af 5. marts 1731 uden at antage, at den forudsætter et stavnsbånd. Det er da også en opfattelse, som flere andre før ham har haft. I sit skriftlige indlæg i Den store Landbokommissions forhandlinger har godsejer P. A. Lehn til Hvidkilde gjort gældende, at forordningen genindførte det i

1702 ophævede vornedskab. Hans pointe er, at landbokommis­ sionens forslag om stavnsbåndsløsningen går ud fra den forud­ sætning, at stavnsbåndet alene har landmilitserne som forud­ sætning og derfor kan ophæves, når godsejernes pligt til at stille soldater afskaffes. Men, siger Lehn, det »indses ikke, hvorledes landmilitserne alene kan trækkes til grund for denne rettighed, da der dog på den tid [1731] ingen landmilitie var, og forordningen tydelig selv giver en ganske anden grund derfor«. ²³

Et ganske tilsvarende synspunkt giver Jacob Mandix ud­ tryk for i sin »Haandbog i den danske Landvæsensret«, når han siger: »Ved denne forordning blev således bønderne uden hensigt til landmilice-indretningen bundne til godserne, og det nye fødestavnsbånd, som forordningen af 20. juni 1788 opløste, blev først ved denne forordning pålagt bondestanden«. ²⁴ At det blev pålagt i 1731 er formentlig rigtigt. Men at det først blev pålagt i 1731 er som tidligere antydnet mere problematisk.

Også C. F. Allen slutter sig til de forannævntes synspunkt, når han i sin »Haandbog i Fædrelandets Historie« om 1731-forordningen siger: »Dette var den første forordning, som uden hensyn til landeværnsindretningen bandt bonden til fø­ destavnen«. Allen adskiller sig derimod fra Mandix ved at antage et tidligere stavnsbånd i tilknytning til landmilitserne, indført ved forordningen af 8. februar 1724 »om ny indretning af landmilicen udi Danmark«. ²⁵

Både Mandix og Allen er imidlertid fælles om at overse, at de reserveruller over det unge mandskab, som de anser for et væsentligt element i et stavnsbånd, allerede var påbudt ved skrivelse af 16. april 1701 til kommissærerne ved landmilit­ sens indretning, hvorefter i hovedkrigsjordebøgerne foruden de udskrevne soldater »også skal indføres alle de unge karle, som udi lægget findes, som er 14 år gamle og derover, hver under sit nummer, navn og alder, så og hos hvem de tjener«. ²⁶

Afslutning

Som nævnt har foranstående kun haft det begrænsede formål at gøre rede for tilblivelsen af forordningen af 5. marts 1731 »anlangende det unge mandskab at holde ved jordegodset i Danmark«, og at dokumentere eller i det mindste sandsyn-

liggøre, at i hvert fald den indebærer et de facto stavnsbånd. Hvad der især gør dette evident, er den i sidste øjeblik tilføjede bestemmelse om godsejernes ret til at lade de karle, som efter 8 års tjeneste ikke kunne eller ville fæste gård, afgive til de gevorbne regimenter, eller som hospitalsforstanderen i Århus udtrykte det, »bortsælge« dem til disse.

Det er min opfattelse, at forordningen også uden denne tilføjelse genindfører et indtil landmilitsens ophævelse den 30. oktober 1730 faktisk gældende stavnsbånd. Men dokumentationen heraf kræver først og fremmest en indgående analyse af forordningen af 19. februar 1701 om pas og skudsmål, både hvad angår dens tilblivelse, indhold og anvendelse gennem tiden. Den plads, som denne forordning indtager i forordningen af 5. marts 1731, antyder stærkt, at O. F. C. Rasmussen har ret i, at den ved sin udstedelse i nøje tilknytning til landmilitforordningen af 22. februar 1701 reelt betød indførelse af stavnsbånd, forstået som godsejerens ret til at nægte en karl, der hørte til hans gods, pas og afsked.

Imidlertid tør man næppe på forhånd helt udelukke, at man til skiftende tider og under forskellige forhold kan have tolket pasforordningen forskelligt. Den usikkerhed eller elasticitet, for ikke at sige opportunisme i fortolkningen af gældende ret, som forskellen mellem gehejmekonseillets forestilling og forordningen af 5. marts 1731 afslører, synes at åbne ganske vide perspektiver. Måske er den netop nøglen, der kan løse op for den uenighed, der har været, og de modsigelser, der faktisk eksisterer omkring forholdene mellem 1701 og 1730.

Noter

1. For forordninger og patenter henvises én gang for alle til kvartudgaven af forordninger.
2. Formuleringen i frd. 4. febr. 1733 gav netop anledning til tvivl, som blev afklaret ved frd. 9. dec. 1735, § 1.
3. Henrik Stampe har i flere erklæringer udviklet sin opfattelse af det retlige forhold mellem vornedskabet på den ene og stavnsbåndet på den anden side, og har ikke været i tvivl om, at Frederik 4.s landmilit indebar stavnsbånd. Se Stampes Erklæringer I, 640–55, II, 618–26, III, 294–303 og V, 23–27, 444–52. Det hører til Edvard Holms mest letfærdige argumenter, at Stampe skulle være en mindre pålidelig autoritet, fordi han kun var 17 år, da Frederik 4. døde (Hist. Tidsskr., 5. rk., 4 bd., s. 600, note).

4. Hist. Tidsskr., 5. rk., 4. bd., s. 529–619.
5. Hist. Tidsskr., 5. rk., 5. bd., s. 572–97.
6. E. Holms 2. indlæg: HT, 5. rk., 5. bd., s. 598–622, 3. indlæg: HT, 5. rk., 6. bd., s. 180–88. – O. F. C. Rasmussens 2. indlæg: HT, 5. rk., 6. bd., s. 159–79.
7. J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Kbh. 1888, s. 1.
8. Severin Kjær: Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger. Kbh. 1888, s. 40.
9. Jørgen Billes forslag om Jyllands slette tilstands forbedring er udgivet af O. Nielsen i Danske Samlinger, bd. 4, 1868–69, s. 193–233. De citerede udtalelser findes s. 200ff. og 220f.
10. Landsarkivet for Nørrejylland (LA). G 291 – 27. Høgholm godsarkiv. Kopibog 1728–33, pag. 250, brev af 7. nov. 1730.
11. E. Holm i Hist. Tidsskr., 5. rk., 5. bd., s. 618.
12. Rigsarkivet (RA). Danske Kancelli. D 19. Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre 1699–1771. Nr. 94, 5. marts 1731.
13. Når der tales om koncepterne, skyldes det, at der i sagen, foruden gehejmekonseillets forestilling, findes 2 koncepter: dels det egentlige koncept og dels en renskrift heraf, der også ved rettelser og tilføjelser er blevet til koncept. Rettelser og tilføjelser heri (dog kun i den endelige form) er derpå tilføjet på det oprindelige koncept, som derpå formentlig er lagt til grund for den endelige renskrift.
14. I RAs fotografiske samling af »hænder« er skriften sammenholdt med alle kollegiemedlemmers »hænder«, fsv. de forefindes. Kun oversekretær Ivar Rosenkrantz synes foruden Peter Neve at være en mulighed. Neves rolle i forbindelse med udførelsen af frd. 4. febr. 1733 taler yderligere for ham.
15. E. Holm i Hist. Tidsskr., 5. rk., 6. bd., s. 182.
16. O. F. C. Rasmussen i Hist. Tidsskr., 5. rk., 6. bd., s. 168.
17. J. A. Fridericia, anf. arb., s. 56–64.
18. LA. B 3 B – 8. Viborg stiftamt og Hald amt. Resolutions- og erklæringsprot. 1731–38, pag. 18.
19. Som note 18.
20. LA. B 5 A – 47. Århus stiftamt, Havreballegård og Stjernholm amter. Resolutionsprot. 1732–37, fol. 192v–93r.
21. LA. B 5 A – 127. Århus stiftamt osv. Breve fra amtmænd 1708–35. Dokumenterne i denne sag er aftrykt i J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, III, Kbh. 1846, s. 181–86.
22. LA. B 5 A – 466. Århus stiftamt osv. Forskellige breve og dokumenter vedr. Århus by og amt 1724–35.
23. RA. Rtk. 434.2. Landbokommissionen af 25. aug. 1786. Bilag til forhandlingsprot., nr. 33.

24. Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, I, 2. udg., Kbh. 1813, s. 87f.
25. C. F. Allen: Haandbog i Fædrelandets Historie, 8. udg., Kbh. 1881, s. 487.
26. RA. Danske Kancelli. Ekspeditioner og korrespondance ang. landmilitsen 1700–28. D 131a. Dansk ekspeditionskopibog 1700–04, fol. 41v.

Bilag 1

Gehejmekonseillets forestilling af 1731.

Conseillets allerunderdanigste forestilling, hvorledes det unge mandskab ved jorde-godset kunde blive conserveret og derved mange proprietariers skade og ruin forekommes, saa og Hans Kongelig May:ts tjeneste ved milicen til vands og lands merkelig befordres.

Enhver troe og reedelig velsindet undersaat har vel billig største aarsag høyligen at glæde sig og hiertelig at takke Gud, at Eders May:t fra den første tid, De har sadt sig paa Deres høyløvlige forfædres kongelige arvetrone, idelig har været betenkte paa, baade at lette og formilde de byrder, som Deres kiære og troe undersaatte har været paalagde, saa og at see sine riger og lande igien befordret til ald ønskelig opkomst, flor og velstand. Og iblandt alle de store og ypperlige kiendetegn og prøver, som Eders May:t i saa mange maader har givet af saadan sin høypriiselige og faderlige omhue, er vel en af de største og vigtigste, at Eders May:t strax ved sin regiærings tiltrædelse, formedelst Deres den 30 octobris udi nestafvigte aar udgivne forordning, aldeeles har ophævet den af Deres høy-salige hr. fader, ved forordningen af 22 februari 1701, i Danmark paabudne landmilice, der, formedelst de mangfoldige derved indsnegne misbrug, var bleven landet i almindelighed, og det unge mandskab i særdeelehed, til saadan et tungt og nesten utaaeligt aag, at jordegodset fornemmelig derover er forfalden langt under sin rette priis og værdie, og landet paa adskillige steder bleven blottet for mandskab, siden mange af frygt for de ved landmilicen følgende trængseler borttrømte og nedsadte sig i de andre angrentzende provintzier og lande, saa

at Eders May:t ved denne sin saa høynødvendige som naadige resolution i at ophæve landmilicen, har visselig reddet og frelst det heele land fra een stor plage og maaskee fra sin totale ruin og fordervelse.

Saa stor og uimodsigelig en sandhed nu dette i sig selv er, saavist har erfarenheden ogsaa udviist, at derved og ved de nyttigste og priiseligste anordninger kand falde noget at erindre, for at borttage et eller andet inconvenient, der ikke saa strax falder i øyesiu og betragtning, men efterhaanden ved tiden opdages, og dette forefalder nu ogsaa ved Eders Kongelig May:ts allernaadigste foranstaltning om landmilicens ophævelse, hvilket conseillet finder sig foranlediget og forpligtet Eders May:t hermed i allerdybeste underdanighed at remonstrere.

Det er bekjendt, at vornede rettigheden, førend landmilicen blev indrettet udi Sieland, Lolland og Falster, bestandig stod ved magt, og at eenhver bonde, som var fød paa landet, motte deeles til sin føde stavn og ey derfra, uden hosbundens villie, bortvige, og ihvorvel Eders May:ts høysalige hr. fader, efter at landmilicen var estableret, for at opmuntre det unge mandskab, ved forordningen af 21 februarii 1702 ophævede samme rettighed; saa forfaldt dog mandskabet ikke alleeneste i Sieland og de lande, hvor der var vornede rettighed, men endog i de andre provintzier, som derfor var befriede, i lige saa stor, om ikke i større tvang, efterdi mandskabet, som var paa godset til deels blev enroulleret og til deels anført og optegnet som reserve, hvorover de hverken torde fløtte fra leggene eller sig derfra bortsnige, og var altsaa ikkun navnet af vornede rettigheden ophævet, men i gierningen og i sig selv blev mandskabet meere bunden, end det nogensinde tilforn hafde været.

Som nu Eders kongelig May:t allernaadigst har ophævet landmilicen, og derfor saavel denne anførte sidste tvang, som og vornede rettigheden, siden derom ey noget i forordningen om landmilicens ophævelse er bleven meldet, bortfalder, saa er mandskabet derover sadt i saadan frihed, at de kunde opsigte deres tjeneste og flytte fra godset, naar de ville, sette sig i kiøbstederne ja vel ogsaa reise reent af landet, uden at nogen dem sligt kand formeene: Men da dog alligevel en stor deel af bønder godset, formedelst de forbigangne tiders store besværligheder og fataliteter ligger øde, og derimod de proprietarier, som ikke haver evne og formue at føye og understøtte bonden

saaledes, som hand det, endog imod billighed, forlanger, over saadan det unge mandskabs frihed ville blive høytforlegen for at faae de ledige gaarde besatte, saa vil deraf nødvendig følge, at landet paa mange steder vil blive liggendes udyrket, og at baade en stor deel af jordegodsets eyere, omsider maa gaa fra deres gaarde og i bond og grund blive ruinerede, saa og at Eders May:t selv paa sit eget goeds vil finde stor besværlighed, og, saavel derved, som ellers i almindelighed, tage merkelig skade i sine sikkerste revenuier, nemlig: de af jordegodset faldende considerable og faste contributioner.

Saa lidet som derfor conseillet kand tilraade Eders May:t, at nogen vornede rettighed igien skulle indføres, baade fordi navnet i sig selv er odieux, saa og fordi i saa fald Jylland og de andre provintzier, som tilforn har været fri, dermed ligesaavel-som Sieland fik bebyrdes, efterdi dog undersaatterne, som boe i en provintz ikke bør være *deterioris conditionis* og meere bundne, end de der boe en en anden; saa høylig finder derimod conseillet, efter de foranførte motiver, fornøden, at der udfindes et expediens, for at holde mandskabet ved jordegodset, og derved at forekomme mange proprietariers øyensynlige undergang og ruin, og eragter da conseillet dertil intet bedre og beqvemmere middel at være, end at Eders May:t ved en allernaadigst forordning lader paabyde og befale, at ingen bonde eller bonde karl, uden sin hosbondes eller proprietariens rigtig pass, afskeed eller følge-seddel samt vedbørlig skudsmaal, hvormed i følge af den kongelige, om passer og skudsmaale, udgivne forordning af 19 februaraii 1701 skal forholdes, maa bortflytte eller begive sig fra godset, hvor hand boer eller tiener, og skulle nogen herimod handle, og uden saadan pass og skudsmaal understaa sig at bortreise og vige fra godset, da motte hand efter, at paa ham, som en rømnings mand var tagen dom, strax, hvor hand findes, paagribes, og igien til godset, hvor hand hiemme hørte, henføres, da ogsaa rettens betientere, naar dennem saadan een dom foreviises, skulle være vedkommende dertil i alle maader behielpelige. Dog motte det ingenlunde være mandskabet formeent at træde i Hans May:ts tjeneste til lands og vands, naar de ikkun i alle maader den kongelige forordning af 15 decembr. 1730 efterlever.

Og som mandskabet paa den eene side herudi ey skeer for nær, saa vil dette paa den anden side, baade i besønderlighed

og meere end noget andet geraade til Eders May:ts krigs-
tjenestes merkelige opkomst, og befordre og facilitere vervin-
gerne, saa og være proprietarierne til stor hielp og soulage-
ment, og reise det forfaldne jordegøeds, som een tid lang saa
meget er bleven bebyrdet, og derover saa merkelig er falden i
priisen.

Hvilket altsammen dog conseillet til Eders May:ts eget
høystoplyste gotfindende allerunderdanigst indstiller, og her-
paa Deres allernaadigste resolution og villie i allerdybeste
underdanighed forventer.

Bilag 2

Den rettede renskrift af forordning af [5.] marts 1731 an-
langende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Dan-
mark. – Ændring og tilføjelse er kursiveret.

Vii Christian den Siette, af Guds naade konge til Danmark og
Norge, de Venders og Gothers, hertug udi Slesvig, Holsten,
Stormarn og Dytmarsken, greve udi Oldenburg og Delmen-
horst, gjøre alle vitterligt, at eftersom det fra Vores kongelige
regierings tiltrædelse, haver været Vores eeneste øyemerke,
baade at lette og formilde de byrder, som Vores kiere og tro
undersaatte haver været paalagde, saa og at see Vore riger og
lande igien befordret til ald ønskelig opkomst, flor og velstand,
da have Vi til den ende iblandt andet allernaadigst ophævet
den udi Vort rige Danmark paabudne land milice, som, for-
medelst mangfoldige derved indsnegne misbrug, var bleven
landet i almindelighed, og det unge mandskab i særdeelehed,
til saadant et tungt og nesten utaaleligt aag, at jordegodset
fornemmelig derover er forfalden under sin rette priis og vær-
die, og landet paa adskillige stæder bleven blottet for mand-
skab; Men, som det nu er at befrygte, at mandskabet, i an-
ledning af Vores om land miliciens ophævelse den 30te octobris
sidstleden allernaadigst udgivne forordning *motte fatte de tan-
ker* at være sadt i saadan frihed, at de kunde opsigte deris
tjeneste og flytte fra et goeds til et andet, naar de ville, sætte
sig i kiøbstæderne, ja vel ogsaa reise aldeeles af landet, uden at
nogen dennem sligt kunde formeene, hvorover da een anseelig

deel af bønder godset, som, formedelst de forbigangne tiders besværligheder og fataliteter, skal være øde, paa mange stæder fremdeeles ville blive liggendes udyrket, saavel for Os paa Vores eget jordegods til besønderlig besværlighed og merkelig afgang i Vores contributioner og revenuere, som og de andre jordegodssets eiere, til ventelig og øyensynlig ruin og fordervelse; Saa have Vi, til saadan ulempe og jorde godsets samt dets eieres ruin at forekomme, allernaadigst funden for got at byde og befale, saasom Vi og hermed byde og befale, at først og fornemmeligst ingen af bonde-standen, uden Vores speciale allernaadigste tilladelse, maa understaa sig ud af Vores riger og lande at undvige og sig i fremmede lande at nedsette, saa fremt de ikke ville, som fredløse, ansees, og tabe den arv, som dem efter deris forældre, eller andre paarørende, i Vores riger og lande kunde tilfalde, dog skal det ei være dem, som det hidindtil har været tilladt at fare paa søen, formeent, saadan deris næring, fremdeeles at fortsætte, og dermed deris brød at vinde; Og dernest er hermed Vores allernaadigste og alvorlige villie og befaling, at ingen bonde eller bonde karl i Vort rige Danmark, uden sin hosbondes, eller proprietariens rigtig pass, afskeed eller følge seddel, samt vedbørlig skudtzmaal, hvormed efter Vores elskelig kiere hr. faders, salig og høylovlig ihukommelse, den 19 februarii anno 1701, om pass og skudtzmaal, allernaadigst udgivne forordning skal forholdes, maa bortflytte eller begive sig fra det goods, hvor hand lovligten boer eller tiener; Og skulle nogen befindes herimod at handle, og uden saadan pass og skudsmaal understaa sig at bortreyse og vige fra godset, da skal hand, efter at paa ham, som een rømnings mand, er tagen dom, strax, hvor hand findes, paagribs, og igien til det goods, hvor hand hiemme hører, henføres, da ogsaa rettens betientere, naar dennem saadan een dom foreviises, skulle være vedkommende dertil i alle maader behjelpelige; Dog skal det ingenlunde være mandskabet formeent, at træde i Vores krigs tjeneste til lands og vands, naar de ikkuns Vores den 15 decembris sidstafvigst allernaadigst udgivne forordning, i alle maader allerunderdanigst efterlever, ey heller skal det være mandskabet forbuden at fæste gaarde og gaards parter, naar de sig efter lovens tredie bogs 19 capittels 9de art. forholder. *Men som erfahrenheiten har udviist at det unge mandskab tildeels legger sig paa ørkesløshed og derover bliver landet i almindelighed og deris herskab og*

hosbonde i særdelighed meere til skade end gavn og fordeel; Saa tillade Vi herved og allernaadigst ville, at naar en bondekarl har tient for karl otte aar og dog ikke er dygtig eller af de vilkor, at hand kand paatage sig en gaard eller gaards part og samme forsvarligen dyrke og vedligeholde, det da maa staa hans herskab eller proprietarien og hosbonden frit for at lade ham enroullere udi Vores krigs tjeneste til lands eller vands saaledes som det best skee kand, dog skal sligt først vedkommende øvrighed tilkiende gives og saadan karlens brøst for samme vedbørlig beviislig giøres. Thi byde Vi hermed og allernaadigst anbefale Vores grever og friherrer, stiftbefalingsmænd, amtmænd, landsdommere, præsidenter, borgermestere og raad, amtskrivere, fogder og alle andre vedkommende, som denne Vores forordning, under Vort cancellie seigl, tilskikket vorder, at de den, paa behørige stæder, til alles efterretning strax lader læse og forkynde. Givet paa Vores residence udi Kiøbenhavn den martii anno 1731.

Under Vor kongelig haand og signet.

Forordning, anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark.

Båndet, der delvis bandt

Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland

Af *Ole Degn*

Stavnsbåndet

»Kongen bød – stavnsbåndet skal ophøre – landbolovene gives orden og kraft – at den frie bonde kan vorde – kæk og oplyst – flittig og god – hæderlig borger – lykkelig« står der på den frihedsstøtte, der i 1790erne rejstes uden for Vesterport i København til minde om ophævelsen af stavnsbåndet ved forordningen af 20. juni 1788. Her nævnes den frihed, som bonden fik, da kongen bød, at stavnsbåndet skulle ophøre, og netop forordningen om stavnsbåndsløsningen kom for datiden og eftertiden til at stå som den væsentligste af alle lovene i forbindelse med de store landboreformer.

Siden den såkaldte stavnsbåndsforordning af 4. februar 1733 havde alle bondesønner i et flere gange forlænget tidsrum af deres liv været bundet til stavnen, dvs. til det gods, hvorunder de var født. Systemet var formelt blevet indført, for at godsejerne altid skulle kunne stille udskrevne bondesoldater til landmilitisen. Den praktiske udførelse af udskrivningen var nemlig pålagt godsejerne, der skulle stille én mand for hver 60 tønder hartkorn af deres gods, senere flere gange forøget eller ændret for til sidst i 1774 at blive fastsat til én mand for hver 22 tdr. hartkorn¹. Den egentlige baggrund for dette tvangssystem havde dog været et ønske fra godsejerside

Ole Degn, f. 1937, arkivar, dr. phil. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. Har bl.a. publiceret Landhusholdningsselskabets arkiv. Registratur og journalregistre. I. 1769–1807, 1–2, 1971. Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser, 1971. Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt, 1978. Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660, 1–2, 1981. Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550–1700 (sammen med Inger Dübeck), 1983.

om at få bundet arbejdskraften til godserne. En alvorlig landbrugskrise med afsætningsvanskeligheder i 1730'erne havde betydet, at det var vanskeligt at få bønderkarle til at overtage fæstegodserne. De havde foretrukket at søge lykken i byerne eller i udlandet.²

Det var dog formentlig netop militærtjenesten, der skulle gøre stavnsbåndet særlig forhad. Længe har vel historikerne undervurderet vægten af den byrde, militærtjenesten udgjorde, med henvisninger til, at soldaterne forblev i deres pladser, at de kun mødte til militære øvelser om søndagen efter endt gudstjeneste, om sommeren hver søndag i to timer, om vinteren hveranden søndag i én time, at eksercerpladserne lå spredt, så soldaterne ikke havde langt fra hjemmet til det sted, hvor de skulle møde. Fornylig er det dog blevet påvist, at militærtjenesten var væsentlig mere tyngende³. Ofte var der langt til eksercerpladserne, således at de udskrevne bønderkarle om søndagen måtte tilbagelægge op til 40 km – efter gudstjenesten, der da var obligatorisk – og det de 40 af årets søndage. Samtidig er fremhævet ubehagelighederne for bønderkarlene på grund af befalingsmændenes rå og umenneskelige optræden, de i forordningerne omtalte prygl og straffe ved pæl eller på træhest samt den psykologiske faktor, at udskrivning til militærtjeneste vilkårligt ramte blot et mindretal, mens andre gik fri.

Hermed får man også forklaringen på, at militærtjenesten blev så forhad, at bønderkarle rømte fra landsdelen eller fra riget eller lemlæstede sig selv for at kunne blive kasseret. Militærtjenestens ubehageligheder medførte netop med baggrund i stavnsbåndet, at tjenesten kunne bruges som et tvangsmiddel til at få genstridige bønderkarle til at overtage ledige, måske forsømte fæstegårde. Da der ikke var behov for alle fæstebøndernes sønner til militærtjenesten, åbnedes der mulighed for en vidtstrakt vilkårlighed fra godsejernes side, idet bestemmelser om udstedelse af fripas til at forlade godset – eventuelt mod en større betaling – gav godsejerne mulighed for at skalte og valte med bondesønnerne i den tid, der var deres bedste alder, oprindeligt fra det 14. til det 36. år, i perioden 1764–88 fra det 4. til det 40. år.

Fik nogle således fripas, måtte til gengæld andre udstå den lange, byrdefulde militærtjeneste – der kunne variere fra seks til tolv år – mens atter andre greb til at rømme fra godset. Man

ser i købstædernes borgerskabsprotokoller talrige landboere løse borgerskab med henblik på at kunne drive næring i købstaden, man ser mange danske drage til udlandet, og man hører i talrige tilfælde om rømnings.⁴ Der melder sig det spørgsmål: hvorledes virkede stavnsbåndet i praksis? Var det et bånd, der virkelig bandt? Her kunne en sammenligning mellem Danmarks to første folketællinger være nyttig, idet de netop stammer fra stavnsbåndstidens sidste del, med tilblivel-sesårene 1769 og 1787.

Sevel-præsten skriver i mandtal

Man leder imidlertid forgæves efter tællingslisterne fra folketællingen 1769. Måske har de aldrig eksisteret officielt, i modsætning til det, vi ser i forbindelse med alle de senere tællinger⁵. Præsterne har måske blot skullet kalde sognets beboere til sig, tælle dem sammen og skrive tallene ud i optællingsskemaerne, fordelt på aldersgrupper. Man kan undre sig over, at en folketælling kunne foregå på så løst et grundlag. Det hele bliver langt mere sikkert, når man har de enkelte husstande med deres medlemmer noteret ned på tællingslister, og dette gælder ikke mindst, når man står over for større bebyggelser. Der er da også blevet fundet folketællingslister fra 1769 fra to købstæder, Horsens og Vejle.

Og i virkeligheden har man også en folketællingsliste fra et landsogn, nemlig Sevel sogn i Ginding herred i Vestjylland.

Her finder man i sognets kirkebog den liste, som sognepræsten Hr. Hans Andresen Gjesten (1701–74) i 1769 indledte sin nye kirkebog med, vel som en del af eller et resultat af hans arbejde med den tabellariske opgørelse, han skulle indsende til Rentekammeret. Det må dog straks siges, at det er en lidt ejendommelig folketællingsliste.⁶ Han noterer sine sognebørn i hver af de enkelte landsbyer og enkeltgårde for sig, i tre kolonner: »Fædrenes navne« – hvorunder dog også er anført 16 enker! – »Sønnernes navne« og »Døtrenes navne«, med aldersangivelser. Men herved glemmer han ikke blot helt mødrene, de gifte koner! Men også eventuelle øvrige familiemedlemmer, som bedsteforældre og forældres søskende; og alle tjenestefolk. Disse personer har han åbenbart ikke fundet så væsentlige.

Sevel sogn 1820. Efter Karl-Erik Frandsen: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, 1984, 1, kortblad 19.

Og dog alligevel: i den tabellariske opgørelse, som Hr. Hans sendte ind til Rentekammeret til brug for den officielle folketælling har han givetvis medtaget alle sine sognebørn. Her når han nemlig et samlet befolkningstal på 774, mens en optælling af hans liste i kirkebogen blot giver 636, således som vi om lidt skal se det. For vores formål er dette dog næppe af særlig betydning. Vi skal jo følge børnene fra listen 1769 frem til listen fra 1787. Og dem har Hr. Hans med i sin kirkebog. I hans førnævnte rubrikker »Sønnernes navne« og »døtrenes navne« står henholdsvis 210 og 207 personer, og i hans tabel-

lariske opgørelse anføres under bøndernes hjemmeboende børn blot henholdsvis 141 og 150 personer – idet de øvrige har været ude at tjene, i sognet eller udensogns. En del af dem er så anført under tabellens 76 mandlige og 82 kvindelige personer i rubrikken Tjenestefolk og daglejere, der jo mangler i kirkebogens liste.

Sammenhængende med dette ses mindre variationer i listens og tabelopgørelsens tal for de forskellige aldersgrupper. Gruppen 0-24 år udgør i listen for henholdsvis mænd og kvinder 30,4 og 28,1% af den samlede befolkning, mens de tilsvarende tal i tabellen er henholdsvis 23,7 og 25,5. For gruppen 24-40 år er forholdet omvendt, med andele på henholdsvis 7,3 og 9,3% i listen, 8,8 og 11,2% i tabellen. Den væsentligste forskel er dog i aldersgruppen over 40 år. Her har listen andele på henholdsvis 10,1 og 6,0% for mænd og kvinder, mens tabellens tal er 15,1 og 15,7. I den store forskel for kvinderne skjuler sig i det væsentligste de manglende hustruer i kirkebogens liste. Mangelen viser sig også i det forhold, at mens kvinderne i listen blot udgør 47% mod mændenes 53%, er tallene i tabellen 52 mod 48.

Folketællingen 1787 og andre kilder

Sammeligner man Hr. Hans' folketællingsliste fra 1769, suppleret på forskellig måde, med folketællingslisten fra 1787, kan man få et indtryk af, hvorledes sognets beboere bevægede sig, med andre ord af mobiliteten. Man kan i 1787-listen genfinde et vist antal personer, og på grundlag af kirkebogen fra Sevel, en hartkornsspecifikation fra 1789 og en lægdsrulle fra 1789-90 og andre kilder kan man i et stort antal tilfælde skaffe oplysninger om, hvad der er blevet af forsvundne personer.

Folketællingen fra 1787 rummer også oplysninger, der på flere måder kan supplere listen fra 1769 og bidrage til mere sikre identifikationer af personerne. Den rummer også navnene på hustruerne, og man får aldersangivelser for disse og for husfædre.⁷

En vigtig kilde er også Sevel kirkebog, hvori man kan følge fødsler, confirmationer, vielser og begravelser i sognet. Meget uheldigt er det dog, at kirkebogsrækken har en lakune for

årene 1733–69 og at selv den nye bog fra 1769 har en lakune for årene 1771–74. For en del kan de tabte oplysninger udledes af folketællingen 1787, for fødslerne fra årene 1771–74 af konfirmationsindførslerne fra årene 1788–93 – idet konfirmationsalderen dengang var 17–18–19 år – men oplysningerne vedrørende døde personer i årene 1771–74 kan ikke rekonstrueres.

En bevaret hartkornsspecifikation fra året 1789 tillader en nøje afdækning af gods- og ejendomsstrukturen og landsbyernes størrelse m.m., ikke blot i Sevel sogn, men også i de omliggende sogne, der er af interesse ved at rumme gods fra de samme godser, som ejede fæstegårdene og fæstehusene i Sevel sogn. Man kan herigennem bestemme Sevel-bøndernes godsherrers samlede stavns, det område, karlene skulle være bundet til.

En god situationsopgørelse af den mandlige befolknings stilling i året efter stavnsbåndets ophævelse – der ikke skete på én gang men ved gradvis udvidelse for stadig større aldersgrupper frem til år 1800 – har man i en lægdsrulle fra 1789–90. Den giver en fuldstændig oversigt over den mandlige befolkning, anfører fædre – hvoraf mange da forlængst var døde – og sønner, med aldersangivelser, fødested, opholdssted og placering i forhold til landmilitisen.

Der findes altså en række mere eller mindre omfattende kilder til belysning af Sevel sogns befolkningsforhold og beboernes mobilitet i slutningen af stavnsbåndstiden. De rummer dog en række usikkerhedsmomenter og problemer, hvoraf flere næppe kan løses. Nævnt er allerede lakunerne i kirkebogen. Også datidens navneskik er et problem. Et mindre antal personnavne dominerede helt, for mændene navnene Anders, Christen, Jens, Niels, Peder og Thomas, for pigerne navnene Ane, Dorthe, Karen, Kirsten og Maren, og man finder derfor mange personer med samme navne, som Peder Christensen, Ane Christensdatter, Kirsten Jensdatter. I adskillige tilfælde står man derfor uden mulighed for sikre identifikationer.

En støtte ved identifikationer har man endda ikke engang altid i folketællingslisternes aldersangivelser. Disse er temmelig usikre, varierer ofte 2–3 år fra det, man skulle vente, når man sammenligner 1769- og 1787-tællingerne og lægdsrullen. Problemerne her bliver ikke mindre af, at bondebørn ofte kom meget tidligt ud at tjene på fremmede gårde, eller af, at be-

folkningen som helhed – som vi skal se – flyttede meget mere omkring, end man er tilbøjelig til at forestille sig.⁸

Hertil kommer, at heller ikke folketællingslisten fra 1787 er helt så fuldstændig, som man kunne ønske. Der forekommer tilfælde, hvor personer, der findes i folketællingslisten fra 1769 og i hartkornsspecifikationen 1789 eller lægdsrullen 1789–90 ikke ses i folketællingslisten fra 1787, og denne synes også at mangle enkelte ejendomme, der ses i de førstnævnte kilder.⁹

Godssystemet og fæstebønderne

Rammen for befolkningen og baggrunden for stavnsbåndet i Sevel sogn var godserne med jordegods i sognet og fæstegårdene. Sognet var meget stort. Det omfattede ikke blot det gamle Sevel sogn, men også det i 1554 nedlagte Trandum sogn, Østersognet, der ved Flyndersø og Stubbergård Sø og et vandløb mellem disse søer var adskilt fra Vestersognet, det gamle Sevel sogn. Sognet rummede da også ikke færre end 111 gårde og 30 huse med jord og 10 huse uden jord. Det var langt det største af de ni sogne, både i areal og i ejendomstal, som vi skal se som Sevel-bøndernes stavns.

Af de nævnte 151 gårde og huse tilhørte de seks selvejerbønder, mens resten var fordelt på i alt fire større godser samt en række mindre jordbesiddere, herunder sognepresten. De fire store godser var Rydhave i Ryde sogn, Landting i Ejsing sogn, Estvadgård i Estvad sogn og Handbjerg Hovgård i Handbjerg sogn, hvoraf de to førstnævnte alene ejede de 78% af sognets fæstegårdsjord (jfr. tabel 1).

Hørte end størsteparten af Sevel-bønderne under blot to godser, så var dog godsernes besiddelser og dermed sognets landsbyer og enkeltgårde temmelig splittede. I et par landsbyer, Jattrup og Sebstrup, med henholdsvis fire og seks gårde, tilhørte alle gårdene samme ejer, henholdsvis Landting og Estvadgård. Men de øvrige var splittet på op til fem ejere; således var de ti gårde og et hus i Mogenstrup fordelt på Estvadgård, Landting, Rydhave, sognepresten i Estvad og Gråbrødre Kirke i Viborg; ja, selv en lille landsby som Navtrup, på blot fire gårde og to huse, var fordelt på tre af de førnævnte store godser.

De fleste af besidderne af fæstegodset i Sevel sogn havde

Tabel 1. Hartkornets fordeling på godsejerne i Sevel-bøndernes godsherrers samlede stavnsområde 1789.

Sogn	Land- ting	Est- vad- gård	Ryd- have	Hand- bjerg Hov- gård	Præ- ste- kald	Selv- ejere	Øvrige	I alt
Ejsing	224				4			228
Rønbjerg		66						66
Estvad		166	169					166
Sevel	153	46	202	7	10	13	14	412
Sahl	58		176	49	1	20	7	337
Ryde	4		11		10		9	199
Hand- bjerg			81	65	0 ¹	6		82
Borbjerg			10	56	4	82	107	330
Haderup	3			3		68	132	216
I alt	442	278	649	180	29	189	269	2.036

Anm.: 1. Under præstegården og skattefri. – Sevel bøndernes godsejere havde også gods i Fly og Dølby sogne og Skive landsogn, men herfra er ikke fundet fuldstændige hartkornsspecifikationer. Det ses blot, at Estvadgård havde 3 gårde, 2 gårde og 8 gårde og 4 jordløse huse i henholdsvis Dølby og Skive sogne (Hindborg herred, Skivehus amt) og Fly sogn (Fjends herred, Hald amt).

Kilde: Hartkornsspecifikation 1789, Landsarkivet for Nørrejylland, B 21–29, Ringkøbing amtstue. Hartkornsspecifikation Estvadgård 1788, B 13–30, Viborg amtstue.

dette under et gods, der også besad fæstegods i omliggende sogne. Rydhave havde sit største fæstegodsareal i Sahl sogn, Landting i Ejsing sogn, Estvadgård i Estvad sogn og Handbjerg Hovgård i Handbjerg sogn, idet disse godsers øvrige fæstegårdsjord var spredt ud over yderligere henholdsvis fem, fire, seks og fire sogne.¹⁰ Der var tale om ret omfattende gods-komplekser, på henholdsvis 649, 442, 278 og 180 tdr. hartkorn fæstegods.

De store godser med fæstegårde og fæstehuse i Sevel sogn var velarronderede, de havde deres godsbesiddelse godt koncentreret, hvilket betød et forholdsvis bedre greb om bønderne og måske en mere effektiv udnyttelse af deres arbejdskraft ved

Herregården Rydhave, Ryde sogn, set fra nord. Den anselige bygning, der er opført gennem flere byggeperioder siden årtierne omkring 1500, ejedes i anden halvdel af 1700 årene af Birgitte Sophie Sehested (død 1756), dennes søn, oberstløjtnant Jens Sehested (død 1773) og dennes enke, Birgitte Elisabeth Sehested (død 1804), fra hvem den 1783 gik til svigersønnen Niels Sehested (død 1821).

Stik i J. P. Trap: Danmark, 2. udg., 6, 1879, s. 350/351.

hoveriet. Godskoncentrationen var resultat af en langsom, århundredlang udvikling, der også kan iagttages i Sevel sogn. En hartkornsfordelingsliste fra 1742 viser væsentlig flere mindre ejendomsbesiddere end i 1789.¹¹ Sidstnævnte år var ni gårde og et hus gået fra kongen og seks godser, der da ikke længere havde gods i sognet, over til Landting (de fleste), Estvadgård og Rydhave, sammen med to gårde og to huse, der tidligere ejedes af en møller, en Skive-borger og en ukendt.¹² Mest markant var dog, at 17 gårde og tre huse under Sevel sogns hovedgård Stubbergård ved ejersammenfald i 1789 var kommet ind under Landting.

Det godsområde, der rummede alt det fæstegods, hvis ejere havde gods i Sevel sogn, omfattede da i 1789 sognene Ejning, Rønbjerg, Estvad, Sevel, Sahl, Ryde, Handbjerg, Borbjerg og Haderup. Disse ni sogne – samt i mindre omfang Fly, Dølby og Skive landsogn, hvor den samlede hartkornsfordeling dog ikke kendes – udgjorde Sevel-bøndernes godsherrers samlede stavnsområde. Hvad der lå her udenfor, var uden for dette. I

Tabel 2. Gårdenes og husenes fordeling på godsejerne i Sevel-bøndernes godsherrers samlede stavnsområde 1789: a gårde, b huse med jord, c huse uden jord.

Sogn	Land- ting		Estvad- gård		Ryd- have		Hand- bjerg Hov- gård		Præste- kald		Selv- ejere		Øvrige		I alt		
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	c
	Ejsing	45	13							2	3					47	16
Rønbjerg			15	1											15	1	4
Estvad			41	9											41	9	11
Sevel	46	14	13	0	42	12	2	1	2	0	3	3	3	0	111	30	10
Sahl	14	3			46	9	10	0	1	0	3	1	5	3	79	16	1
Ryde	5	0			33	4			3	0			2	0	43	4	10
Handbjerg					3	0	16	2	1	0	1	0			21	2	0
Borbjerg					20	3	13	3	2	0	20	2	28	4	83	12	14
Haderup	1	0			2	0	1	0			16	8	37	0	57	8	7
I alt	111	30	69	10	146	28	42	6	11	3	43	14	75	7	497	98	62

Anm.: Øvrige omfatter følgende antal gårde/huse: Gråbrødre Kirke, Viborg: 1/0 (Sevel s.). – Anders Qvistgård: 2/0 (Sevel s.). – Volstrup: 5/3 (Sahl s.), 2/0 (Ryde s.), 8/1 (Borbjerg s.), 2/0 (Haderup s.). – Ausumgård: 5/0 (Borbjerg s.). – Kvistrup: 3/1 (Borbjerg s.). Krogdals gods (?Nørre Felding s., Ulfborg h.): 7/2 (Borbjerg s.), 1/0 (Haderup s.). – Kjeldgård, Salling: 2/0 (Borbjerg s.). – Søren Toulstrups gods: 1/0 (Borbjerg s.). – Niels Lægård, Måbjerg: 2/0 (Borbjerg s.). – Kærsholm: 3/0 (Haderup s.). – Hald: 17/0 (Haderup s.). – Lundgård: 2/0 (Haderup s.). – Aunsbjerg: 5/0 (Haderup s.). – Tårupgård: 3/0 (Haderup s.). – Herningsholm: 2/0 (Haderup s.). – Lergrav: 1/0 (Haderup s.). – Ole Vistisen, Vroue: 1/0 (Haderup s.).

Kilde: Som tabel 1.

alt rummede de ni sogne 454 fæstegårde og 146 fæstehuse med eller uden jord (tabel 2). Størsteparten ejedes af Rydhave, der tegnede sig for 174 fæstegårde og fæstehuse, hvorefter fulgte Landting med 141, Estvadgård med 79 og Handbjerg Hovgård med 48.¹³ Af selvejerbønder var der i området blot 43.

Landsbyer og enkeltgårde

De 111 gårde og 40 huse i Sevel sogn var i 1789 fordelt på 13 landsbyer, syv bebyggelser med to gårde og 17 enkeltgårde og fire enligtliggende huse. Landsbyerne varierede i størrelse fra

byer på to gårde og 3-4 huse (Mundbjerg og Kokborg) og op til den største, Sevel, på 13 gårde og 11 huse.¹⁴ De to førstnævnte landsbyer havde 1787 henholdsvis 15 og 11 indbyggere, Sevel 128; sognets næststørste landsby, Trandum, havde 64.

Enkeltgårdene var netop karakteristiske for Hardsyssel – ligesom også for Vendsyssel og Bornholm – hvor de magre og fattige områder mange steder ikke gav livsbetingelser for flere gårde på samme sted, idet der dog langs åerne fandtes brede enge med gode græsgange og rigelig agerjord i nærheden.¹⁵ Kun hér fandtes landsbyer af rimelig størrelse, således netop i området langs Karup Å, hvor man finder landsbyerne Trandum og Mogenstrup og ikke langt derfra Sevel.

Enkeltgårdenes rolle i Sevel sogn, hvor enkeltgårdsprocenten ifølge matriklen 1688 var på 26, ses ved sammenligninger med andre områder.¹⁶ Enkeltgårdsprocenten i sognets herred, Ginding, var på 28, i naboherredet Hjerm, der for en del også hørte til Sevel-bøndernes stavnsområde, på hele 38%. Kun fire herreder i Danmark overgik her sidstnævnte, mens yderligere fem lå over Ginding herred.

Forekomsten af de mange enkeltgårde bidrager for en del af sognets ejendomme til en lettelse af arbejdet med at følge beboerne i de forskellige gårde: enkeltgårdene har deres egne navne. Nyttigt er det her, at også en del af gårdene i landsbyerne havde navne, som Bæksgård, Vestergård og Østergård i Mogenstrup, de to Melgårde, de to Søndergårde og de to Vestergårde i Sebstrup; og Bæksgård, Dalgård, Damgård, Gadedgård, Hald, Pilegård, Toftgård, Vestergård og Østergård i Sevel.

Folketal og familiestruktur¹⁷

Da vi skal søge at bestemme stavnsbåndets bindende virkninger ved en undersøgelse af forholdene for befolkningen gennem en sammenligning af folketællingerne fra 1769 og 1787, er det af væsentlig betydning for vurderingen af resultaterne, at man kender pålideligheden af Hr. Hans' folketællingsliste fra 1769. Dette gælder så meget mere, som den må være udgangspunktet, idet dens befolkning følges frem til 1787, og det fremhæves yderligere af, at denne liste for en første ydre betragtning har en besynderlig form, i og med at

Tabel 3. Fordelingen af Sevel sogns beboere efter placering i husstanden 1769 og 1787.

Placering	Antal		I procent	
	1769	1787	1769	1787
Husfædre	126	128	21	17
Giftede koner	(77)	128	12	17
Enkemænd	a)	12		2
Enker	16	9	2	1
Enlige mænd	a)	4		0,5
Enlige kvinder		5		0,5
Personer i alt	219	286	35	38
Familier	142	158		
Drenge	210	129	33	17
Piger	207	139	32	19
Børn i alt	417	268	65	36
Fædre/svigerfædre		8		
Mødre/svigermødre		13		
Andre familiemedlem- mer		13		
mænd		13		
kvinder		19		
Tjenestedrenge		38		
Tjenestepiger		43		
Vogterdrenge		30		
Vogterpiger		26		
Øvrige i alt		190		26
Befolkning i alt	636	744	100	100
Heraf mænd	336	362	53	49
kvinder	300	382	47	51

Anm.: a) Enkemænd og enlige mænd er 1769 anført under husfædre, forsåvidt de havde børn. Tallet af giftede koner 1769 (77) er her tilføjet ud fra en gennemgang af kirkebogen; denne afslører i forening med folketællingen 1787 dog kun delvis de giftede koners navne.

Kilde: Kirkebog for Sevel sogn 1769-1804. Folketælling 1787.

den ikke medtager hustruer, øvrige slægtninge og tjenestefolk.

Gennem en undersøgelse af befolkningsstrukturen og aldersfordelingen ud fra de to lister kan man ved sammenligninger mellem dem få et indtryk af, hvad manglerne i 1769-listen måtte betyde.

Det samlede befolkningstal 1769 viser sig overraskende ikke at være særlig meget lavere end tallet i 1787 (tabel 3): 636 imod 744 – men dog alligevel 138 mindre end Hr. Hans' før anførte tal fra den tabellariske opgørelse. Opdelinger i grupperne Husstandsoverhoveder med koner; Børn; og Øvrige, herunder andre familiemedlemmer og tjenestefolk, viser, at tallet af familieoverhoveder er næsten det samme i de to tællinger, og at 1769-tællingens manglende tjenestefolk i væsentlig omfang modsvares af et tilsvarende børnetal. Heraf må dog næppe sluttes, at børnetallet i 1769 var væsentlig højere end i 1787, hvilket også ville være vanskeligt at forklare. Hr. Hans' fremgangsmåde altid at anføre »fædre« – med de nævnte 16 uretninger, enkerne – og derunder »sønner« og »døtre« giver næppe i alle tilfælde navnet på den, der reelt har siddet på gården eller i huset som husstandsoverhoved. Mange af de anførte sønner er godt oppe i årene og har måske været det egentlige husstandsoverhoved, mens faderen har siddet på aftægt. Derved adskiller Hr. Hans' liste sig fra listen 1787, der som *familiemedlemmer* har otte fædre/svigerfædre.

Hertil kommer, at selv om Hr. Hans anfører børnene under fædrenes navne, behøver de ikke nødvendigvis at have gået hjemme, de kan meget vel have været i tjeneste på andre gårde i sognet, måske også udensogns. I lægdsrullen fra 1789–90 ser vi hele 48 Sevel-bondesønner anført i sognet på bopæle, der ikke var deres hjem (tabel 6).

Forskellene mellem de to folketællingslister er derfor næppe reelt så store, som det umiddelbart kunne se ud. Til tallet for 1769 skal muligvis lægges en del flere gifte koner end de 77, der her på grundlag af en gennemgang af kirkebogen er tilføjet. Lægger man henvend 50 mere til – jfr. tallene for 1787, tabel 3 – vil talfordelingen mellem mænd og kvinder også mere svare til den, man ser for 1787: 1769 da 50% mænd og 50% kvinder, 1787 49 og 51. En del af børnene (børn og unge) har formentlig opholdt sig udensogns – 1789 anføres en femtedel af sognets bondesønner uden for sognet – mens til gengæld et

antal fremmede børn i tjeneste på gårdene skulle tilføjes.¹⁸ Endelig vil en tilføjelse af tallet for »øvrige familiemedlemmer« at dømme efter folketællingslisten fra 1787 betyde en forøgelse på omkring 30 personer.

At en del af de i 1769-listen anførte mange børn *har* opholdt sig uden for husstanden, som tjenestefolk på andre gårde i sognet eller udensogns, kunne synes underbygget af det forhold, at andelen af drenge i alderen 0-19 år er højere i 1769 end i 1787 (henholdsvis 81 og 74%, jfr. tabel 4). Dette forhold ses på ganske samme måde, når man sammenligner andelen af drenge i alderen 0-19 år af samtlige drenge 1789 og af blot de hjemmeboende (henholdsvis 61 og 52%).¹⁹

Forøger vi folketallet på grundlag af Hr. Hans' liste blot med 50, nemlig de manglende gifte koner, får vi et tal på 686, et tal, der blot er 57 mindre, end tallet for 1787, som igen er 131 mindre end tallet for 1801.

Hr. Hans' liste synes at være et godt udgangspunkt for en undersøgelse af, hvordan det gik med sognets befolkning i de to sidste årtier før stavnsbåndets løsning. Listen rummer i hvert fald navnene på fædrenes sønner, og det er dem, der her er af interesse.

Resultaterne vil tilmed ikke være bygget på et lille ubetydeligt sogn. Det gennemsnitlige indbyggertal for Danmarks landsogne var i 1769 på 403, for Jylland alene på 343 og for de fire jyske stifter Ålborg, Viborg, Århus og Ribe – Sevel sogn hørte til det sidstnævnte – på henholdsvis 420, 317, 323 og

Tabel 4. Aldersgruppering af børnene i Sevel sogn 1769, 1787 og 1789 i procent.

Drenge	Ialt Heraf										Antal	
	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-39	40-49	0-19	20-49		
1769 drenge	25	18	24	14	13	5	1	0	100	81	19	210
1787 -	23	23	13	15	16	4	5	1	100	74	26	129
1789 -	12	15	13	12	18	13	16	2	100	52	48	249
1789 - hjemme	19	18	12	12	18	10	9	2	100	61	39	154
1769 piger	21	18	23	12	16	4	5	1	100	74	26	207
1787 -	22	33	16	14	7	6	2	0	100	85	15	139

Kilde: Som tabel 3.

333.²⁰ Med måske 774 indbyggere var Sevel sogn altså dobbelt så stort som gennemsnittet i Jylland, når bortses fra Ålborg stift. Og sognets befolkning udgjorde godt en tusindedel af den samlede landbefolkning.

Folketællingslisten fra 1769 lader os forstå, at børnetallet i de enkelte familier var højere, end 1787-folketællingen umiddelbart viser, idet denne registrerer alle personer på deres opholdssted og derfor ikke medtager de børn, der var flyttet hjemmefra. Dette er et forhold, som også undersøgelser efter familierestitutionsmetoden ville kunne afdække.

I hver familie ser vi da gennemsnitligt 1,5 sønner, og det er klart, at tallet af personer, der som voksne skulle overtage en gård, væsentlig oversteg gårdtallet, der var væsentlig lavere, idet en del af sognets ejendomme var huse. Ses på gårdtallet, var der godt to bondesønner for hver gård. En del af bøndernes børn *har* måttet forlade sognet, hvis ikke tallet af ejendomme stadig kunne øges.

Hvad var der sket med 1769-befolkningen i 1787?

Hr. Hans noterede sine sognebørn i kirkebogen i 1769, og hans efterfølger Hr. Ove Thorning udfyldte i 1787 de tilsendte folketællingslister. Med de forbehold, der ligger i listernes ufuldstændighed og manglerne ved og usikkerheden i det supplerende materiale, kan vi ved sammenligninger af de to lister i bearbejdet form og ved at følge sogneboerne i kirkebogen se, hvorledes det gennem næsten to årtier gik med befolkningen i et stort landsogn.

Som det fremgår af tabel 5, var der i 1769 142 familier, bosat på 133 ejendomme, idet ni af familierne boede hos andre.²¹

Af disse 133 ejendomme var i 1787 de 33 beboet af samme mand og kone, de ti af samme mand, der i mellemtiden var blevet enkemand, én af den samme enke, mens de øvrige 89 ejendomme havde skiftet beboer: 15 var overtaget af enken, 44 af en søn, 9 af en svigersøn og 21 af fremmede. På blot 18 år var altså en tredjedel af ejendommene blevet overtaget af en søn og en anden tredjedel af enken, en svigersøn eller en fremmed.

Af de øvrige børn fra 1769 var 11 mænd og 15 kvinder blevet gift i sognet, 12 kvinder var gift udensogns, 41 mænd og 46

Tabel 5. Fordeling af børnene i Sevel sogn 1769 og tilvækst af fødte 1769–87 efter placering 1787.

	Børn 1769 i 1787			Fødte 1769–87 i 1787		
	mænd	kvinder	i alt	mænd	kvinder	i alt
Overtaget						
gården/huset	44	–	44			
Gift i sognet	11	15	26			
Genfindes i						
sognet i øvrigt	41	46	87	52	66	118
Gift ud af sognet	–	12	12			
Døde	5	6	11	18	26	44
Forsvundet	109	128	237	28	44	72
I alt	210	207	417	98	136	234

Kilde: Som tabel 3.

kvinder genfindes i øvrigt i sognet, i deres familier eller ansat på andre gårde, fem mænd og seks kvinder ses i kirkebogen anført som døde – og de resterende 109 mænd og 128 kvinder er forsvundet, de genfindes *ikke* i folketællingen 1787.

Af børnene fra 1769 var altså 18 år senere 52% af mændene og 64% af kvinderne forsvundet. Nogle kan være døde i årene 1770–74, da der er en lakune i kirkebogen. Men langt de fleste har forladt sognet.

Det samme billede får vi ved en betragtning af de børn, der er født i årene 1769–87.²² Af 234 børn døde 18 drenge og 26 piger, mens henholdsvis 52 og 66 findes i folketællingen 1787, således at man kan konstatere, at på dette tidspunkt var 28 drenge og 44 piger forsvundet, svarende til henholdsvis 29 og 32%.

De stavnsbundne drenge er altså i stort tal – i nogenlunde samme omfang som pigerne – forsvundet fra sognet, men dermed ikke nødvendigvis fra stavnen, der som tidligere vist omfattede en række sogne.²³ En opledning af de forsvundne mænd og drenge i 1787-folketællingslisterne fra disse sogne vil dog i de fleste tilfælde være vanskelig på grund af de tidligere omtalte identifikationsproblemer i forbindelse med den stereotype navngivning, problemer, der endda ikke formindskes gennem udnyttelse af aldersangivelserne, da disse normalt er ret upræcise.

Vi kan dog alligevel få en fornemmelse af, hvad der blev af de forsvundne.

For mændenes vedkommende kan vi vel ikke på samme måde som for kvinderne iagttage, om de blev gift udensogns. For 13 af kvinderne fra listen 1769 ser vi i kirkebogen, at de blev gift med mænd fra Borbjerg, Ejsing, Estvad (to piger), Fly (tre piger), Haderup, Lyby, Sahl, Vridsted og Vroue (to piger) sogne. Men mændene blev gift i pigernes hjemssogne og ses derfor ikke i Sevels kirkebog.

Alligevel kan vi få et indtryk af, hvad der blev af de forsvundne.

Den værnepligtige befolkning i 1789

I årene 1789–90 blev der udarbejdet en ny udførlig lægdsrulle for Bøvling amt i 2. jyske distrikt, med navne på alle de værnepligtige sønner også i Sevel sogn, opført under fædrenes navne.

Vi ser her, hvorledes sognets 249 bondesønner var placeret (tabel 6). Godt halvdelen (i alderen 1–42 år) boede hjemme på den fædrene gård, henved 30 (i alderen 8–36 år) boede på andre gårde i sognet, vel som vogterdrengene og tjenestekarle, og 36 (i alderen 9–33 år) boede udensogns, heraf 19 i syv af sognene indenfor stavnen, elleve i sogne uden for denne; én opholdt sig i Fabjerg, 30 km ude mod vest, én på Lynderupgård, mere end 30 km mod nordøst, ja, to endda helt ovre i København (jfr. kortet s. 50). Yderligere nogle anføres som gårdfæstere (og slettes af rullen), som ikke-mødte, som krøblinge eller vanvittige. Af særlig interesse er det, at syv anføres som rømte.²⁴ Fænomenet anføres ved en enkelt i folketællingslisten fra 1769, men her i lægdsrullen får man en fuldstændig opgørelse. Skulle rømningerne have haft et tilsvarende omfang i hele landet, ville der i årtiet før 1787 – de syv rømte fra Sevel sogn var i alderen 20–38 år – have været tale om ca. 7.000 bortrømte bondesønner. Men bønderne i Sevel sogn langt ude mod vest i Danmark kan have haft særlige traditioner for at rømme, med nær adgang til Vesterhavet og skibsløjlighed mod syd til Nederlandene.²⁵ Endda har der reelt været tale om flere end de syv, for om den ene af de to i København oplyser lægdsrullen: »Formodes i København, hvor han

Tabel 6. De værnepligtige Sevel-bønders placering i 1789.

Alder:	0-4	5-9	10-	15-	20-	25-	30-	40-	I alt	Heraf: hjemme	ude i sognet	uden- sogns
Placering:			14	19	24	29	39					
Hjemme	29	28	18	18	23	9	4	1	130	130		
På fremmed sted i sognet	0	3	8	6	5	6	1		29		29	
Udensogns	0	3	6	4	11	6	6		36			36
Gårdbeboer/ gårdfæster, ud Enkes søn, forbigås foreløbig					3	6	10	1	20	13	7	
Gift				1		1			2	2		
Går ud/fået afsked, afgået						2	1		3		3	
Mødte ikke, går ud							3		3			3
Rømt					3	1	3		7			7
Krøbling, van- vittig, går ud					1	2	2	1	6	6		
Rekrut						1			1		1	
Kommet udefra		2							2		2	
Fripas							2		2		2	
I alt	29	36	32	29	46	34	38	5	249	154	49	46

Kilde: Lægdsrulle, 2. jyske distrikt, Bøvling amt, 1789-90, lægd 55, Sevel sogn.

Sevel-bøndernes godsherrers samlede stavnsområde 1789 med angivelse af opholdssteder for sognets karle uden for Sevel sogn. På kortet er ikke medtaget to personer bosat i København og én bosat i »Skjoldedelev« (?Lading sogn nær Hammel) og to karle fra lokaliteterne »Øberg« og »Tuhale«, der ikke har kunnet placeres.

eftersøges hos brændevinsmand Peder Jørgensen,« om den anden: »I København hos hosekræmmer Lind« – det må være hosekræmmer Lars Lind i Østergade – »reklameres«, dvs. kaldes tilbage.

Sevel-sønnerne kunne altså nå vidt omkring. Endda har der her ikke været mulighed for at undersøge, hvor mange der er stukket af til Nederlandene, der med en blomstrende handel og skibsfart trak folk til fra et stort område. Det er her også kun for de *jyske* byer undersøgt, om Sevel-boere tog borgerskab i byerne i årene mellem 1769 og 1787. Der er her fundet en enkelt fra Sevel sogn, Jens Pedersen Nautrup; han var født ca. 1755, kom fra Landting gods, løste borgerskab som kusk i Thisted i juni 1785 og som handlende i Lemvig i september 1788.²⁶ Vi kan se, at han kom fra husmandsstedet Gammel Nautrup og tager hans familie som et eksempel på hvordan det

kunne gå.²⁷ Hans ældre bror, født ca.1751, anførtes i 1789 som rømt, og af tre yngre brødre var én, født ca. 1757, i 1789 bosat på Lynderupgård, en anden, født ca.1759, var i 1789 gårdbeboer i Nautrup og den sidste, født ca. 1760, havde i 1789 overtaget faderens husmandssted. Selv nævnes Jens Pedersen ikke i lægdsrullen dette år. Havde han mon fået fripas?

Det er ikke så helt få Sevel-bondesønner, man kan følge på deres vej fra hjemmet. De har i talrige tilfælde ønsket at prøve nye muligheder andetsteds, de har måske ikke kunnet finde en gård i sognet, de er måske flygtet fra militærtjenesten. Dennes omfang ser man naturligvis også af lægdsrullen. Efter forordningen af 14. september 1774 skulle godsejerne stille én soldat for hver 22 tdr. hartkorn. Det skulle for Sevel sogn betyde – uden at der her tages hensyn til godsområdernes overlapninger ind over sognegrænser – at der skulle stilles 18 soldater. I folketællingen fra 1787 ser man 16 betegnet som nationale soldater eller ryttere, heraf fire hjemmeværende sønner, ni tjenestekarle og tre blandt øvrige familiemedlemmer (alle i alderen 18–37 år, med et gennemsnit på 25 år). De 16 udgjorde en fjerdedel af de i folketællingslisten anførte hjemmeværende sønner, brødre og tjenestekarle i alderen 18–40 år, den værnepligtige alder på den tid.²⁸ Denne andel kunne have været væsentlig mindre, om man i sognet havde haft de forsvundne, der i 1787 ville have været i alderen 18–40 år. Den udskrevne del af de værnepligtige ville da blot have været en tiendedel. I stedet for at hver fjerde bondekarl skulle stille til den plagsomme eksercits, havde det blot været hver tiende.

I lægdsrullen fra 1789–90 anføres 29 som soldater i Sevel sogn, ved 1. Jyske Regiment, Nationale Regiment til Fods, Holstenske Regiment og andre regimenter, alle i alderen 19–42 år, med et gennemsnit på 25 år.

Stavnsbånd, militærtjeneste og mobilitet: båndet, der delvis bandt

Selv om stavnsbåndet med et påskud i hensynet til militærtjenesten, men reelt af hensyn til godsejernes behov for arbejdskraft skulle binde bønderkarlene til deres godser, så ser man alligevel en betydelig mobilitet. De mange rømninger, der for

de bortrømte betød udelukkelse for altid fra det oprindelige miljø, viser os, at militærtjenesten og tvangssystemet var alvorligt forhadet. Og vi ser, at på blot små tyve år kunne halvdelen af en børnegenerations drenge forsvinde. Nogle var bortrømt. Andre gjorde vel blot karletjeneste i stavnsens område eller uden for dette, for eventuelt senere at vende tilbage. Og atter andre har fået fripas af deres godsherre, måske mod en klækkelig betaling, således at de kunne udnytte de muligheder, de måtte finde i andre områder, i byerne eller i udlandet. For de tilbageværende i sognet måtte byrden blive så meget tungere – også når det gælder arbejdet – og godsherrernes muligheder for vilkårligt at udnytte systemet måtte blive så meget større. Dog må man ikke glemme, at lokalsamfundet ikke kunne bære den tilvækst, som de høje børnetal ville medføre. Nogle måtte forlade lokalsamfundet, på den ene eller den anden måde. Af flere grunde kunne stavnsbåndet blot blive delvis bindende. Måske var den vilkårlighed, der fulgte heraf, den væsentligste årsag til, at stavnsbåndet i 1788 måtte ophøre.

Noter

1. Forordning 30/3 1742, 13/4 1764, 21/8 1767, 14/9 1774.
2. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733–1788 (1987), s. 15–17. Flere punkter i problemstillingen omkring stavnsbåndets effektivitet har jeg diskuteret med min kollega, arkivar, dr.phil. Birgit Løgstrup, som jeg takker for gode ideer.
3. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? (Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift, 1986, s. 44–64).
4. Jfr. nedenfor, s. 48 og note 25.
5. Jens Holmgaard: Rentekammeret, 1, 1964, s. 215, anfører, at »Tællingslisterne fra folketællingen i 1769 er næsten fuldstændig tabt« og nævner tællingslister fra Horsens, Nørregades og Søndergades roder. Siden er fundet en tællingsliste i to trin fra Vejle: Paul G. Ørberg: At skrive i mandtal. (Skalk, 1975, nr. 6, s. 18–26).
6. Kirkebogen fra Sevel sogn begynder 1686, men har lakuner 1710–17, 1733–69 og 1771–74. Hr. Hans' tabellariske opgørelse fra 1769 findes i Rentekammerarkivet, Rtk. 352.31. Tabeller over folketællingen af 1769, Ribe stift, i Rigsarkivet.
7. Vigtige er 1787-listens oplysninger om personerne lever i 1., 2. eller 3. ægteskab og om børnenes tilhørsforhold, idet man ud fra disse oplysninger ofte kan slutte sig til ægteskaberne i 1769.

8. Aldersfordelingen for 1787-folketællingens hyrdedrenge og hyrdepiger var følgende: drenge: 8-9 år: 6, 10-14 år: 20, 15-19 år: 3, 20-24 år: 1; piger: 7-9 år: 4, 10-14 år: 17, 15-19 år: 4, 20-24 år: 1.
9. Jfr. nedenfor, note 21.
10. Se noterne til tabel 1.
11. Landsarkivet for Nørrejylland, C 509-25 Sevel præstearkiv, Sevel skoleregnskab 1742-1845.
12. De seks godser var Hegnet, Kærgårdsholm, Lergrav, Spøttrup, Stårupgård, Vadskærgård. I øvrigt ser man gennem selv kortere tidsrum betydelige ændringer i ejerforhold, tallet af gårde i landsbyer og tallet af familier på de enkelte ejendomme. Således anføres Bederholm i 1742 som to gårde og to huse, i 1789 som en enkeltgård med et hartkorn som de førnævnte tilsammen.
13. Hvortil kommer 13 gårdmænd og 4 husmænd under Estvadgård i Fly og Dølby sogne og Skive landsogn, se anmærkning til tabel 1.
14. Den første udstykning i sognet fandt vistnok sted 1789 (Djeld), de følgende 1794-1802, 1815 og 1836, se Trap: Danmark, 5. udg., 22, 1965, s. 318.
15. Svend Aakjær: Bosættelse og bebyggelsesformer i Danmark i ældre tid. Bidrag til bondesamfundets historie, 2. Bosætning og kulturforbindelser, Oslo 1933, s. 109-82), s. 124-28 og tabel s. 176-79. Svend Aakjær: Stednavne. (Danmark før og nu, 3, 1954, s. 75-86), s. 75-81.
16. Svend Aakjærs tal på grundlag af matriklen 1688, se ovenfor, note 15.
17. Om familiestruktur og geografisk mobilitet i 1700-årene, se også Hans Chr. Johansen: Geografisk mobilitet i det 18. århundrede belyst ved eksempler fra Langeland. (Hans Chr. Johansen (red.): Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890, 1976, s.189-212). Henning Nygård Larsen: Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede. (Sstds, s.121-88). Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975. Birgit Løgstrup, (1987) (se note 2), s. 209-38.
18. I lægdsrullen 1789-90, 2. jyske distrikt, Bøvling amt, lægd 55, Sevel sogn, anføres syv tilflyttere: tre født i Estvad sogn (nr. 8, 15 og 29), to i Fly sogn (nr. 247 og 248), en i Haderup sogn (nr. 154) og en i »Søvind« (nr. 31).
19. Forholdet er dog ejendommeligt nok omvendt for pigerne.
20. Antallet af sogne efter Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed, 1656, s. 180-244.
21. Tallet på ejendomme ifølge folketællingslisten fra 1769 (fundet ved sammenholdelse med folketællingen 1787), i listen 1787 og i hartkornsspecifikationen 1789 er varierende. Således er der tre ejendomme i folketællingen 1787 (og 1769 jævnført med denne), der ikke ses i hartkornsspecifikationen 1789. Til gengæld mangler

- folketællingen 1769 14 ejendomme, der forekommer i hartkornspecifikationen 1789. Her spiller begrebet *øde gårde og huse* også en rolle.
22. Dog er her ikke alle medregnet, idet nogle ikke har kunnet placeres på ejendomme eller i familierne.
 23. Om mobiliteten i 1700-årene, se Hans Chr. Johansen, 1975 og 1976 (se note 17). Birgit Løgstrup, (1987) (se note 17).
 24. Nr. 58 (Djeld), 108 (Jattrup), 232 og 81 (Kokborg), 90 (Nautrup), 41 (Sevel) og 174 (Trandum).
 25. Tilsvarende rømningstal ses i andre sogne omkring Sevel sogn. I lægdsrullen 1789-90 ses i Bøvling amts lægder nr. 46-47, 49-54, 56-58, og Lundenæs amts lægder nr. 55 og 61, omfattende bl.a. alle sognene i Sevel-bøndernes stavn, i alt 31 rømte, ud af 1.228 værnepligtige, hvilket giver 1 rømt pr. 39,6 værnepligtig, mens Sevel sogn har 1 rømt pr. 35,5 værnepligtig.
 26. Borgerskab i Thisted 11/6 1785, i Lemvig 12/9 1788.
 27. Lægdsrullen nr. 90-93.
 28. 16 soldater, 49 bosatte karle i alderen 18-40 år, 7 rømte og 91 forsvundne, der ville have været i alderen 18-40 år.

Landboreformer og malerkunst

Om billedkunst som kilde til historieoplevelse

Af Margit Mogensen

Sværmeri for det landlige trivedes i lange perioder af Europas kunst, men interessen for at male bønder, kvæg og landskaber tog mærkbart til i anden halvdel af det 18. århundrede. Først i England og Frankrig, siden også herhjemme. Det var nogenlunde samtidig med landboreformernes gennembrud, at danske malere begyndte at søge »moderne« landlige motiver som alternativer til det bibelhistoriske og mytologiske, der længe havde været det dominerende.

Et bedre landbrug og efterhånden også bondens frigørelse blev det enevældige styres erklærede mål, og ikke overraskende afspejles visioner herom i litteratur og billedkunst, som jo ofte mere eller mindre direkte blev udført for kongen, hoffet og de ledende kredse.

Landboreformerne i Danmark er stavnsbåndsløsningen 1788, det er udskiftningsbølgen efter 1781-forordningen, det er den gradvise hoveriafløsning, overgang til selveje m.v. Men det er mere. Indirekte er det også oplysningsfilosofien, naturretstankernes gennemslag og det mangeartede natursværmeri, som bogstaveligt talt trak bonden og hans omgivelser ind i billedet. Sammenhængen mellem de mere luftige visioner og de konkrete jordnære reformer er ingenlunde ligetil – og derfor dragende. Studier over tidens fag- og skønlitteratur har af dækket meget.¹ Derimod er der i mindre grad gjort brug af dansk og udenlandsk malerkunst som kilde eller akkompagnement til landboreformernes tid. En del af de mest kendte malerier har nok været anvendt som illustrationer i artikler og bøger om landboreformerne, men det er sjældent, at billederne er blevet rigtigt integreret i teksten som samtidig kilde. En

Margit Mogensen, f. 1946, cand. mag. (historie/kunsthistorie), arkivar i Rigsarkivet. Har bl.a. skrevet: *Fæstebønderne i Odsherred*. 1974, og *Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840 – 1915*. 1984.

dybere analyse af kunsten kunne tænkes at give en ekstra dimension eller en mere sanset oplevelse af forholdet mellem nogle af visionerne og det historiske forløb, som det ellers kan være svært at få tag i.²

For at indkredse hvilke muligheder, der her ligger, er der valgt et mindre antal tegninger og malerier af danske kunstnere, som var virksomme i perioden ca. 1750–1810, det spændte af år, hvor landboreformerne var under udvikling og gennemførelse.

Det bliver i essayistisk form et møde med bl.a. Peter Cramer, Jens Juel, N. A. Abildgaard og C. W. Eckersberg.³ Undervejs bliver der søgt svar på, hvorfor og hvordan kunstnerne behandlede de landlige motiver, herunder de egentlige landboreformer.

Prospekt og landbrug

Endnu i 1730'erne var det især byerne og deres erhverv, det enevældige styre interesserede sig for. Men fra 1740'erne vendtes opmærksomheden mere og mere mod det skræntende landbrug. A. G. Moltkes program for Frederik 5.s regering lagde op til agerdyrkningsreformer efter ideer, som allerede praktiseredes i hertugdømmerne. I 1755 kom opfordringen til at indgive forslag navnlig til landvæsenets forbedring, og i 1757 nedsattes den første landbokommission til »landvæsenets fremtarv og nytte«. Herved forstod man fællesskabets begyndende ophævelse mellem byerne og i overdrevene, men også forskellige former for jordforbedring. Efter indsamling af indberetninger om forholdene rundt om på godserne udsendtes så de første forordninger om fællesskabsophævelse 1758–60.⁴

Samtidig med dette, summarisk beskrevne, handlingsforløb skød en dansk topografi frem, og det frister at sidestille med den trang til viden og regulering, der er nedlagt i de tidlige landboreformer. Man ville se byerne og de omgivende landskaber for sig på papir, og rigt illustrerede topografiske værker udkom.⁵ Det mest kendte herhjemme er Erik Pontoppidans: Den danske Atlas, som begyndte at udkomme i 1763. Forlæggene til kobberstikkene heri af danske byer og slotte omgivet af marker var tegnet af den særdeles produktive J. J. Bruun, der havde leveret tegninger til flere danske værker

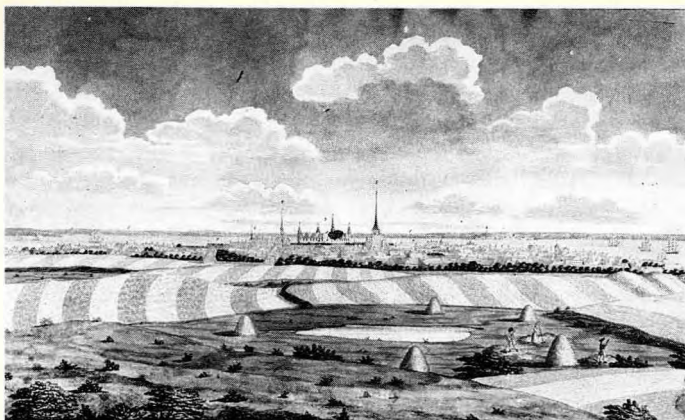

Fig. 1. J. J. Bruun. *Prospekt af Helsingør set fra sydsiden, 1753.* (Den kgl. Kobberstiksamling). Nok er byen det egentlige motiv, men markerne blev der også god plads til i tidens topografi.

allerede i 1740'erne. Til Bruuns fineste arbejder hører de bevarede farvelagte tegninger af nogle af de danske købstæder i 1750'erne. Fælles for dem er, at byen nok er med, men den er set på afstand, så der i forgrunden og mellemgrunden er god plads til marker, hvor der høstes, passes kvæg – eller hviles.

Billedet fra Helsingør 1753 (fig. 1)⁶ er et udmærket eksempel på disse såkaldte objektive prospekter, som blev så yndede også i Danmark. Med det objektive var det dog så som så. Byens tage og tårne har kunstneren sikkert stræbt efter at få placeret korrekt, men markerne og de høhøstende bønder er staffage, som ingen har forventet skulle have særlig meget med virkeligheden at gøre. Det skulle bare se nydeligt og fredeligt ud. Inspirationen til udformningen er hentet i udlandet, og der var nok at lære af, for landskaber med genkendelige steder blev efterhånden almindelige. I England sås identificerbare landskaber allerede hos George Lambert i 1730'erne⁷ og fra 1750'erne kendes Th. Gainsboroughs frodige Sudbury-landskaber.⁸ I Frankrig og Italien begejstredes man over henholdsvis Vernets og Canaletto's klare by- og landskabspanoramaer.

Postmester- og byskriversonnen J. J. Bruun fra Slagelse var på afstand af det meste, men bøger og stik nåede ham, og han

forstod som den første at bearbejde noget af det til dansk, så han med rette nævnes som den, der lægger grunden til dansk landskabsskildring.

I hele opbygningen og i forkærligheden for høstscenerierne er der tydelig forbindelse helt ned til de senmiddelalderlige kalender- og årstidsbilleder, og dog er der noget tidsbundet over Bruuns arbejder. Bønderne er endnu med småt, men de inddelte og ordnede marker fylder godt op som en sribet grøn løber foran byen. Moltke og hans ligesindede må have nikket samtykkende i forbindelse med den dominerende plads, landskabet blev tildelt – selvom de nok vidste bedre med hensyn til, hvordan *rigtige* marker skulle se ud.

Tidlige hverdagsbilleder

Med 1500-tals maleren Pieter Brueghel den ældres billeder af arbejdende, spisende, sovende, dansende og elskende bønderfolk var der skabt en europæisk model for skildringer af landbefolkningen, også i hverdagslivet. Nye versioner kom til i det 17. århundrede i Nederlandene, men også i Frankrig, og ned i det 18. århundrede vedblev bondebilleder at være kendte og yndede. De fandtes i det genremaleri, som lige så stille genopstår i 1730'erne og fremefter. Man begynder at opdage borgernes hverdagsliv. I Frankrig er det bl.a. Chardin, i England Hogarth og i Danmark fornemmes lidt af det samme hos Johan Hörner og i nogle tidlige arbejder af Peter Cramer,⁹ som skal omtales igen senere i denne artikel. Cramer holdt sig ikke kun til byens borgere som Hörner, men tegnede også bønder, først og fremmest for teateret, hvor man siden Holbergs komedier udkom i 1720'erne havde beskæftiget sig med bonden i hans miljø.¹⁰

Formentlig er Peter Cramer den første danske kunstner, som »løfter« bonden op fra at være staffage i et landskab, og placerer ham i hans egen stue. D.v.s., måske er det ikke hans egen stue, men et teaterinteriør. Cramer var fra 1750'erne aktiv ved teateret som maler, i øvrigt også som sanger, og det er et åbent spørgsmål, om en tegning (fig. 2) fra 1759 af en bonde i færd med at give en dreng mad er en teatertegning, eller den er tænkt som en selvstændig genrescene.¹¹ Under alle omstændigheder er den et sprudlende eksempel på, at det hele

Fig. 2. Peter Cramer. Scene i en bondestue, 1759. (Den kgl. Kobberstiksamling). Forlægget kan være ældre hollandsk kunst, men det stemmer med de nye tendenser i Danmark, at bonden kom til at »sidde model«.

ikke var ophøjet historiemaleri dengang. Billedet er fuld af liv og hverdag. Bonden damper på kridtpiben inde i stuen, imens han langer grødskeen over bordet til ungen på den anden side, for hvem det ikke kan gå stærkt nok. Det er set – enten i virkeligheden eller f.eks. i form af Jan Steens billeder af børn, der indtager deres måltider under højst afslappede former.

Det var i slutningen af 1750'erne, debatten om »ejendomsbønder« begyndte, og nogle steder i Jylland blev til realitet. Det var ved samme tid, fæsterne i de gode egne fik stabile forhold, som i vid udstrækning gjorde familiefæste muligt.¹²

Desuden var det i 1750'erne digteren Ambrosius Stub i »Den kedsom vinter gik sin gang« bl.a. skrev:

Ak se, hvor tegner marken vel,
for bonden, hele verdens træl!
Han ler, fordi
hans slaveri
skal endes med sin frugtbarhed
i fred.

Det var tiden med tro på oplysning og fornuft, men også leg, poesi og teater. Med hensyn til forestillingen om bonden flyder begreberne tit sammen.

I Bernstorffs stuer

Blanding af digt og virkelighed angående bønder ser man også illustreret hos en af forkæmperne for reformer, J. H. E. Bernstorff. Selv kunne denne verdensmand og Frederik 5. s. udenrigsminister nok skelne, men i hans stuer på landstedet, Bernstorff i Gentofte, som opførtes af N. H. Jardin i årene 1759–64 og ca. 1768 blev forsynet med malerier indvendig, kan det være svært nok. Virkeligheden var, at J. H. E. Bernstorff og nevøen A. P. Bernstorff under ledelse af godsinspektøren Torkel Baden 1764–67 gennemførte hoveriafløsning, arvefæste og udskiftning for bønderne på det lille gods. Muligvis følger det sig til den sommerlige udsmykning, som formentlig Johan Mandelberg udførte i form af en række dørstykker i rummene mod den smukke park.¹³

Der er moderne prospekter af København, og der er prospekter fra kendte landsteder i nærheden, hvor man, ligesom det var meningen med Bernstorff, kunne få fortjent hvile fra forretninger i byen. Herudover er der billeder af det nybyggede Bernstorff, som oprindeligt stod gulkalket og med anden tagkonstruktion end nu. To dørstykker skal omtales lidt nærmere (fig. 3 og 4).

Man ser bygningen skråt fra henholdsvis gård- og havesiden, så der meningsfyldt kunne forekomme landlige scener; bonden havde jo normalt ikke noget at gøre hverken midt i haven eller lige foran indgangen. For kunstneren har byg-

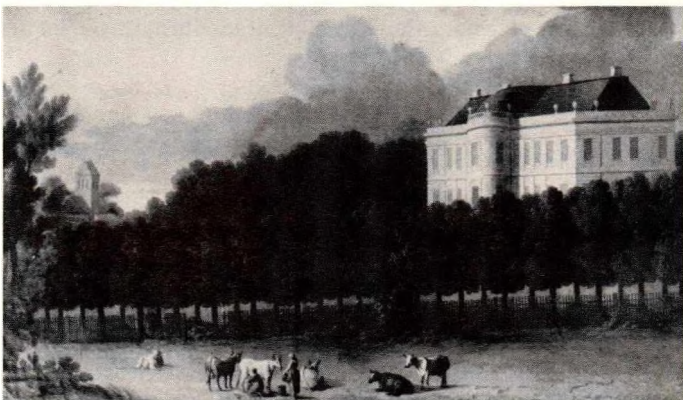

Fig. 3-4. Dørstykker på Bernstorffs Slot i Gentofte. 1760'erne, muligvis malet af Johan Mandelberg (Gengivet fra Aage Friis, Bernstorfferne og Danmark II, 1919).

ningen været det centrale, men landbrugsstaffagen er i forhold til ældre prospekter mere fremtrædende. Folkene kommer hjem mod slottet med et bugnende hølæs, og til venstre holdes der lidt inde med noget gravearbejde for at få hvile over spaden og en slurk af et krus. Som pendant hertil ses på billedet fra havesiden malkepiger i aktion, d.v.s. én malker, en anden står og underholder sig med hende med den fyldte mælke-spand i hænderne. Der er bygget op helt efter Paulus Potters,

Adriaen van de Veldes eller Aelbert Cuyps model for malkescener, men køerne og dragterne kan nemt være hentet fra Bernstorffs gods. Køerne er kantede og magre med lange horn, som den tids danske ko havde, og pigerne har på karakteristisk måde hæftet skørterne op under arbejdet. De er ganske enkelt klædt. Der er stadig lidt af rokokoynden – Mandelberg havde arbejdet hos Boucher i Paris – men måske mere rene linier og enkelhed i formen, som peger mod de klassiske idealer. Heller ikke dette kunne være ukendt for Mandelberg, som senest havde opholdt sig i Rom.

Har Bernstorfferne set godsets beboere for sig, når de hævede blikket over dørhøjde? Næppe. Derimod har man set en pæn, moderne dekoration med det stolte hus garneret med billeder på vindskibelighed, harmoni og frodighed, så i den forstand kan det sikkert nok forstås som en hyldest til bonden og de lokale reformer. Man var stolt af landbruget, og det ses på billederne.

Kunst, bonde og fædreland

På Christian 7.s fødselsdag den 29.1.1769 åbnedes den første Charlottenborgudstilling – for en uge. Salon, som den benævntes efter fransk skik. Det kongelige Kunstakademi var bestemt ikke for folket, men stedet hvor kongen uddannede de kunstnere, der skulle bruges til f.eks. slotsudsmykning. Det blev derfor opfattet som en stor nåde, at kunsten blev vist frem, således at »indgangen udi Akademiets store sal om morgenen og indtil aftenen alle og enhver være tilladt«. ¹⁴

Den 6.5. samme år udkom den første forordning om indgreb over for det ubestemte hoveri, og den nye landbokommission, som udnævntes efter Christian 7.s tronbestigelse var blevet et kollegium, der bl.a. skulle arbejde for at lette bondens kår.

På overfladen har disse udspil måske ikke sammenhæng; dog var de ledende i kultur og politik i nogen grad de samme, og på begge felter var der tegn på liberalisering, fremstillet som udslag af kongens milde og humane styre. Alt i alt betød kongeskiftet og skiftet i rådgivere omkring monarken da også lige straks en fornyelse.

Billeder fra samtiden med bønder, malkepiger og kvæg duede til dekoration i privat sammenhæng, jf. Bernstorff, ligesom

man tidligere havde anvendt stykker med hyrder og hyrdinder, galante scener i naturen á la Watteau, Lancret eller Boucher. Men til meget officielt brug gik den slags ikke an, og det var anderledes alvorligt, hvad der blev udstillet på den første danske salon. Højstemte portrætter af kendte personer samt historiemaleri dominerede. Der ses dog også nogle fantasilandskaber fra Italien og deromkring! På et enkelt Peder Als portræt optræder en herre i »jagthabit«, men det er også det eneste, som antyder den landlige, mere skødesløse stil, der forlængst var blevet mode for den engelske landadel, i virkeligheden og når den skulle males.¹⁵

Det havde været meningen at holde salon hvert andet år, men næste salon åbnede først i 1778. Med tidens enestående evne til at pakke tingene pænt ind sprogligt skrev man i forordet til denne salons katalog, at det ikke havde været muligt »at tilvejebringe så meget arbejde, som til en sådan udstilling udfordres«. Desuden var der det år, salon nummer to skulle holdes (1771), »adskillige omstændigheder«, der bevirkede, at »konsterne« måtte standse.¹⁶ Hvad der hentydes til, er formentlig billedhuggeren Saly's pludselige afgang som direktør for Kunstakademiet og den almindelige opløsning i kølvandet på det nationale skred omkring Struensees fald.

Det var ikke bare »konsterne«, der måtte standse. Det var også de landboreformer af mere social art, der var sat i værk. Struensees forordning af 20.2. 1771 om fastsat avlingshoveri blev fejlet til side med den mere upræcise hoveriforordning af 12.8.1773, som igen lod avlingshoveriet komme an på lokal sædvane.

1770'erne blev tiden, hvor det danske og nordiske blev sat på piedestal.¹⁷ Der skulle luges ud efter Struensee. Meget konkret ses det i indfødsretsforordningen af 1776. Bestræbelserne på at trække det danske frem gennemsyrede også kunst og kultur. De udenlandske syngespil var det slut med på teateret, nu skulle det være patriotisk og nordisk-mytologisk som Johs. Ewalds syngespil (Fiskerne, Balders død m.fl.) Ifølge Ove Malling's bekendte historiebog fra 1777¹⁸ kunne danske helte også være almuefolk.

Litterært beskæftigede man sig faktisk en hel del med bønder, men undertiden på en lidt pudsigt måde, nærmest som om de var børn. Sådan omtales de da også i et syngespil, »Landsbyhøjtiden«, som Ewald forfærdigede til kongens fødselsdag i

1775. Her belærer en klog bonde en mindre klog om, hvordan man skal opføre sig. Man skal takke kongen og baronen, som »gør sig så megen flid, så stor bekostning og skænker og bespiser os så herlig«. ¹⁹ Lidt længere fremme bekender en »omvendt« ridefoged, at han hidtil havde anset bonden for et dumt lastdyr, men et glimt fra Tronen havde fået ham på rette vej i synet på bønder: »Jeg kender dem for mennesker, for brødre, jeg elsker dem. Og vor baron har lært mig, at de kan elskes uden tab«. Her må have været bifald!

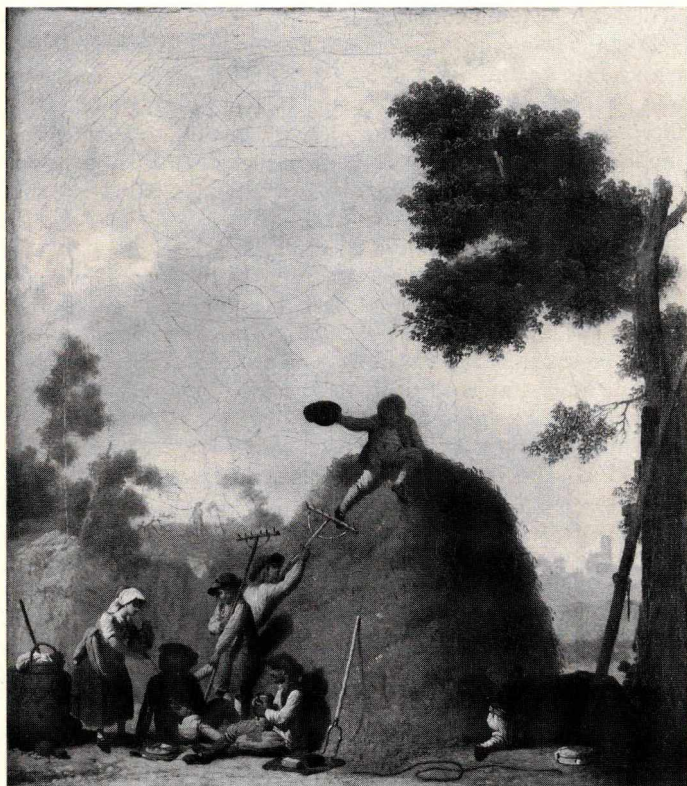

Fig. 5. Peter Cramer. Nogle bønder ved en høstak (1778), (Kunstakademiet i København). Billedet anvendtes af kunstneren som besvarelse af opgaven: »Et moderne national conversationsstykke«.

Bondegenren

Også på maleriets område blev bonden nu officielt lukket ind. Salonen 1778 var fortsat domineret af billeder i »den store stil«, men for første gang udstilledes også genrestykker med samtidens bønder – eller hvad der var tænkt sådan.²⁰ Peter Cramer udstillede enkelte danske landskaber og en del billeder af by- og landalmuen. Nogle var ren pastiche (»et lidet hoved med hat på, i Rembrandts måde«), mens det for andres vedkommende måtte forstås, at de var selvopfundne.

Da salonen 1778 åbnede, var Cramer ved at blive optaget som akademimedlem i egenskab af genremaler; det var nyt. Som optagelsesbilleder anvendtes et par af de billeder, som udstilledes på salonen. Opgaven lød: et »moderne national conversationsstykke«, og det må man have ment at have fået med to små billeder, som stadig er på Kunstakademiet²¹. Det er et kabinetsstykke, altså beregnet til ophængning i private stuer. De passer sammen. Det ene viser byalmue, en kone, der sælger peberkager fra en bod på gaden, det andet (fig. 5) landalmue: »Nogle bønder ved en høstak«²² hvilket var den titel, det blev udstillet under i 1778.

I forgrunden midt i billedet ses høstakken, hvorpå en bondekarl troner, glad svingende med hatten. Årsag: arbejdet er endt, og forfriskningen på vej! Det er varmt, men et plankeværk til højre og et – meget traditionelt – halvt udgået træ kaster lidt skygge over karlen på stakken og over øltønden på jorden. En anden karl er allerede gået igang med at tappe de liflige (?) dråber. I venstre side ses en gruppe med karle eller bønder på spring til madkurven, hvis indhold allerede danner et smukt stilleben på jorden. En stående pige hælder beredvilligt øl i en af de tørstendes krus. Som kulisse for denne glade scene ses en landsbykirke og et par træpyntede bakker, den bageste med et par personer.

Om situationen er at bemærke, at det omtrent som en selvfølge foregår i den gode høsttid, her høhøsten. Hvil i høhøsten var i tidligere århundreders kunst ofte et erotisk tegn, men det synes Cramers lidt dukkeagtige »nationale karakterer«²³ nu ikke at fornemme.

Billedet er fuld af komedie, hvad der ikke udelukker, at nogen virkelighed indfanges. Muligvis er både karlenes og pigernes dragter fikset for meget op, men de er varierede og sammenstykkede, som de må have været i virkeligheden.

Foruden på sin erfaring som teatermaler har Cramer givetvis støttet sig til 17. århundredes hollandske landskaber og genrestykker. Det var der flere malere i 18. århundrede, der gjorde. En af dem var svenskeren Pehr Hilleström, som nogenlunde ved samme tid gav sig til at malte skånske bønder omkring bordet i festligt lag.²⁴ I England malte Gainsborough bondefamilier²⁵ og i Frankrig havde Greuze allerede i 1761 udstillet belærende bondestueoptrin på salonen.²⁶

Fra 1781 findes fra Cramers hånd to meget indtagende »familiestykker«. På det ene ses en bonde i færd med at give sin søn noget at drikke, og det andet viser en bondekone i gang med grødskeen over for en lille datter (fig. 6–7).²⁷ Begge billeder rummer i skildringen af samværet mellem barn og voksen intimitet som næppe set tidligere i dansk maleri. Ligesom i tegningen fra 1759 (fig. 2) kan ideen være opstået ved udsyn til ældre genremaleri, men begge billeder passer fortrinligt ind i Cramers egen tids forestillinger om familieliv, børneopdragelse, følsomhed, bonden og naturen. Kort sagt, det kompleks af forestillinger, som afledtes af Rousseaus skrifter, der også var udbredte i Danmark.²⁸ Når Cramer maler *både* drengen og pigen sammen med henholdsvis far og mor, har det måske reference til de Rousseauske ideer om, at også pigernes opdragelse var vigtigt for samfundet.

Hvad de to køns opdragelse angår, kan man i dag ikke lade være at bemærke drengens sprælskhed og pigens tålmodige og stiltfærdige holdning. Noget urealistisk er børnene på bare fødder på det lerstampede gulv i bondestuen. Sådant var kronprinsen – af bl.a. Peter Cramer – blevet tegnet som barn på slottenes gulve,²⁹ og det synes at have dannet mode for bønderbørn – i malerkunsten.

Den lidt sværmeriske beskæftigelse med bonden, som har kunnet konstateres både i litteratur og maleri, har ikke i sig selv ført fremt til konkrete reformer for bønder og landbrug, men det har nok været med til sætte scenen og forberede publikum på bondens tilsynekomst som samfundsborger.

Det gamle landskab

Forordninger om personlig frihed lå dog ikke straks for i 1780'erne, men målet var fællesskabets afvikling også under

det ellers reaktionære Guldberg-styre efter Struenseetiden. Bønderne ønskede selv i vid udstrækning at udskifte. Det sås tidligt i Nordsjælland, på godset i Københavns amt, Hørsholm og i de gamle såvel som nye selvejeregne i Jylland.³⁰ Den store udskiftningsforordning af 23.4. 1781, som opsamlede og erstatte de tidligere udskiftningsforordninger, var trods alt et resultat, også for bønderne. Hovedbestemmelserne var, at enhver lodsejer havde ret til at få sin jord samlet i bymarken, og det gjaldt, uanset om nogen skulle være imod. Blot én ville fri af fællesskabet, skulle der lægges en samlet plan for udskiftning, og alle skulle være med til at betale for det. Da forordningen også gav mulighed for beskeden bygningshjælp ved udflytning, kom der godt hjulpet af supplerende lovgivning og gode konjunkturer i slutningen af 18. århundrede, gang i udskiftningen »mand og mand imellem«. Ca. 90% af landets byer blev udskiftet efter 1781-forordningen.³¹

Gradvis betød det store landskabsforandringer. Overdrevene forsvandt efterhånden, flere hegn blev plantet eller sat og afgrødemønstret og kobbelfruget forandrede synet af landsbyens marker. Hertil bidrog tillige de op til 50–60% af gårdene, som straks eller senere blev flyttet ud. Hvor udskiftningen blev god, var der også sket opdeling til husmandslodder, og nogle af herregårdene udparcellerede, så også herregårdsomgivelserne ændredes.

Dette »nye« landskab har man fra slutningen af 18. århundrede, i hele guldalderen og nationalromantikken mange udgaver af i maleriet. Det gamle landskab fra før udskiftningen er derimod sjældent at se, hvilket hænger sammen med, at landskabsmaleri med virkeligt dansk præg knap eksisterede, da de mange fysiske forandringer satte ind. Der findes heldigvis enkelte daterede landskaber af Jens Juel, som kan bruges til støtte for forestillingen om det landskab, der var før udskiftningen. Et af dem skal nærmere omtales efter et par ord om Juels virksomhed.

Jens Juel var som bekendt portrætmaler, men man kender landskaber fra hans hånd allerede fra læreårene i Hamburg i 1760'erne. Da han 1774–80 var på den afgørende rejse i Europa, arbejdede han meget med landskaber, enten som selvstændige stykker eller som studier til baggrunde i portrætterne. Fra Schweizertiden 1777–80 findes de karakteristiske bjerglandskaber med dramatiske lysvirkninger, som Juel si-

Fig. 6-7. Peter Cramer, *En bondemand, som giver sin søn at drikke og En bondekone, som giver sin datter at spise. Begge 1781.* (Statens Museum for Kunst). Her anes de Rousseauske forestillinger om det →

den arbejdede videre med. Trods professorat og tiltagende efterspørgsel på portrætter blev der efter hjemkomsten tid til at fortsætte med landskaberne – i ledige timer og af lyst, som det

enkle liv hos bonden med plads til børnenes sunde opdragelse og udfoldelse.

hed sig.³² Meget muligt, men lysten er måske også blevet styrket ved, at der var kommet et godt publikum til sådanne billeder.

Fig. 8. Jens Juel. *Prospekt af egnen om Jægerspris. 1782.* (Statens Museum for Kunst).

Et smukt herregårds- og bondelandskab kunne meget praktisk findes hos tidens mæcener. Det var ikke mindst de kongelige, og i 1782 færdiggjorde Juel således både et portræt af arveprinsen³³ og et prospekt af omgivelserne ved samme prins' gods, Jægerspris i Hornsherred (fig. 8)³⁴. Billedet er så vidt vides det ældste egentlige landskabsmaleri, som tæt på viser en dansk landsby, urørt af udskiftning og udflytning. Som pedant til dette billede findes et billede fra Esrom sø ved Fredensborg³⁵. Også der ses marker og gårde, men i fjern dis i baggrunden. Både kunstnerisk og historisk er Jægersprisbilledet stærkest, og det er da også blevet reproduceret igen og igen i alle mulige sammenhænge. Alle kender det og »genkender« Danmark for 200 år siden i det! Men hvad ser man mere præcist, og hvordan forholder det sig til, hvad man ellers ved om tid og sted?

Akkurat som i nogle Juel-landskaber fra Schweiz ser man *ned* over et stort landskab, hvor forgrunden er vekslende be-lyst, resten mere ensartet. I højre side af forgrunden ses et par

løvtræer med svagt gulnede blade på en stenrig lille knold i landskabet. Mod venstre nærmest på vej ud af billedet mødes man af to personer i bondedragt og lidt bagved kommer en pige med en rive på nakken og en kurv under armen. De synes at være på hjemvejen fra arbejde på Jægerspris' hovmarker. Forgrunden adskilles, som traditionen bød, klart fra mellemgrunden. Det sker dels ved den lette trægruppe til venstre, dels ved risgærdet og den lange skygge, der breder sig mod højre. I lavningen nedenfor ses en ende af en landsby, 4-5 gårde og huse tæt bygget sammen. Der er liv, røg i skorstenen, stork på taget og kvinder og børn rundt omkring frugttræerne i de frodige bondehaver. Bag gårdene og den lille sø stiger terrænet igen, så den store herregårdsmark med pløjesporene ses meget tydeligt.

Fladen brydes af græssende kvæg og store, hvide fugle (svaner?), som søger mod søen. Mellemgrund og baggrund adskilles af et skovbælte og alléen med herskabet til vogns. I skillelinien ses til venstre store avlsbygninger, og helt i baggrunden mod vandet selve Jægerspris Slot. Himmellens lette skyer understreger den horisontale opbygning af billedet.

Man må forestille sig, at Juel har taget en udflugt til Jægerspris ved den tid, hvor billedet er blevet til, men den måde lys og skygge er anvendt på samt hele synsvinkelen viser, at billedet har fået den endelige form i atelieret. Således er de to træer i forgrunden meget lig træerne i et træstudie, Juel udførte i Geneve et par år tidligere.³⁶

Der var mange sten på markerne, men hos Juel ligger de præcis som hos 17. århundredes nederlandske malere, smukt arrangeret i den ene side af forgrunden. Resten af markerne er påfaldende glatte og stenfri. Hvad med bønderne da, tør man fæste lid til dem? Instinktivt har man lyst til at svare bekræftende, for de virker naturlige, som de går småsnakkende med leen på nakken. Dragterne regnes for autentiske i den forstand, at tøjet er sat sammen, som det brugtes, men der er tale om noget standardiseret bondetøj, lidt vel fint og farvestærkt i forhold til det sædvanlige hverdagstøj, som formentlig var mere gråt – af snavs.³⁷ At de to mænd skal være bønder, markeres i øvrigt helt klart af, at de er kortklippede og uden paryk. Også den bredskyggede hat var almindelig brugt af bønder ved den tid. Juel kan udmærket have set bønder af denne type, hvor han færdedes på Sjælland, men tilsvarende

fysiognomier kunne også ses i landbobilleder af f.eks. Teniers mere end hundrede år før.³⁸

Der er ingen grund til at tro, at »egnen om Jægerspris« har haft nøjagtig form som vist her; gærder og bevoksning har muligvis været fordelt anderledes. Men ligesom bønderne som *typer* virker troværdige, gør en hel del i landskabet det. Der er pløjemønsteret, som korrekt viser de højryggede agre, og tilføjes kan arealet ved slottet. Samtidige skovkort bekræfter, at skoven dækkede de nære omgivelser, og i kanten af skoven eller parken ved alléen ses nogle monumenter, hvilket må være en del af den såkaldte mindelund, som billedhuggeren Wiedewelt havde påbegyndt i 1776.

Ifølge en beskrivelse fra 1801³⁹ er ladegårdsbygningerne en blanding af mur og bindingsværk »dels med sten, dels med stråtag«. Det passer fint med Juels smukke, varierede bygningsgruppe i baggrunden. Landsbyen må forstås som værende den vestlige ende af Neder Dråby, den landsby, der ligger tættest ved slottet. At byen fortsætter ud af billedet virker rimeligt, da der iflg. folketællingen 1787 var tale om en større landsby med 270 indbyggere fordelt på 16 gårde, 17 husmandssteder og omkring 30 indsidderboliger. De havde alligevel aldrig kunnet være i ét billede.

Skildringen af landsbyen er mangelfuld i den forstand, at man kun ser den ene ende, men som *eksempel* på den førudskiftede landsbybebyggelse er billedet enestående. Man fornemmer den intime atmosfære – måske på godt og ondt – som selv det bedst bevarede kort fra tiden aldrig kan give på samme måde. Blot må det huskes, at smagen på Juels tid så afgjort stadig var mest for det smukke, og det vil fortsat være et spørgsmål, hvor meget man tør »genkende« af det gamle landskab i denne kunstneriske udgave.

På hovmarken

Så tilfredse som Juels bønder i Jægerprislandskabet gik ikke alle hjem fra hoveri. Fra det i 1768 lå klart, at der var optræk til fastsættelse eller afløsning af hoveriet, reagerede bønder og godsejere landet over – ofte i forskellig retning.⁴⁰

Klager over for stort hoveri fra grupper af bønder var især hyppige, når der fra myndighedernes side blev rørt ved spørgs-

Fig. 9. Del af et af Erik Paulsens vægmalerier fra 1786 i den nuværende Haandværkerforening i København. Den følsomme høstscene i parkliggende omgivelser er fra Dronninggård ved Furesøen.

målet, og det blev der igen fra slutningen af 1780'erne og århundredet ud. Det var ubetinget det mest ømtålelige område at røre ved, fordi det greb så dybt ind i godsejernes gamle rettigheder og lokal skik og brug. For den store landbokommission, der nedsattes 1786, blev det den mest seje del af reformkomplekset. Et udspil kom med C.D. Reventlows hoveribetænkning 1788,⁴¹ der søgte tilbage til tiden før 1773-forordningen. Men hoveristrejker og godsejermodstand mod hoveriafløsning omkring 1790⁴² bevirkede, at sagen herefter af kommissionen blev behandlet med fløjlschandsker. Der blev ikke tale om pligt til at afskaffe hoveriet, men krav om indgåelse af overenskomster på de godser, hvor hoveriet in natura stadig brugtes.⁴³ Først med forordningen af 6.12.1799 blev det endelig påbudt, at gårdmændenes hoveri skulle være bestemt, og at forøgelse ikke måtte finde sted uden Rentekammerets godkendelse. Som udgangspunkt for hoverioverenskomsterne kunne man efter retningslinier fra 1791 sætte hoveriet, som

det var i 1789. Det var ikke noget bondevenligt træk, for hoveriet var bl.a. p.g.a. hovedgårdenes intensiverede drift og nyopdyrkning steget op igennem 1770'erne og 1780'erne. 200 dage om året med pligt til at sende hovbud eller hestespand var på Sjælland det almindelige.⁴⁴

I hoveriegnene var det for bonden og navnlig tjenestefolkene en god del af året, man tilbragte på herregårdens mark, og man kunne forestille sig, at også denne side af landbolivet blev motiv for kunstnerne i slutningen af 18. århundrede. Det blev det dog kun undtagelsesvis. Den klassicistiske smag, der var den foretrukne i århundredets sidste årtier, lagde afstand til noget så jævnt som livet på en hovmark. Bønder måtte godt forekomme, men helst i allegorisk eller på anden måde ophøjet udgave. Der var dog også i dansk kunst et mere rokokopræget eller tidligt romantisk spor. Det har en hel del med Jens Juel at gøre, men navnlig med maleren Erik Pauelsen og C. A. Lorentzen og hans elever. Hos dem blev der også plads til scener fra selve herregårdsmarken, der ganske vist havde tendens til at antage karakter af park på lærrederne. Et smukt eksempel er et af de store vægmalerier, som Pauelsen 1785–86 udførte for storkøbmanden og godsejeren Fr. de Coninck til hans palæ i København (nu Haandværkerforeningen) med motiv fra landstedet/godset Dronninggård i Søllerød. Med Furesøen som baggrund ses karle og piger i færd med at høste korn på de stykker, der stødte op til skoven og den nyanlagte engelske have (fig. 9)⁴⁵. De høstende var dog næppe bogstaveligt tænkt som hovfolk, men som »vindskibelige« indslag, der fuldendte naturen og gjorde den afvekslende for den forbi-passerende, eller som her, den, der skulle nyde synet hjemme i stuen.

Sådanne landskaber med gyldent korn og unge høstfolk i en slags rytmiske arbejdskæder findes ved samme tid hos den engelske landskabs- og dyremaler George Stubbs⁴⁶. I godskredse var man mange steder også i Danmark interesseret i, at folkene tog sig godt ud, for på den måde blev det lettere at sværme for landlivet og at drømme sig tilbage til naturen! I en rejseberetning fra 1787 fortælles således om godser, hvor ejerne udstyrede malkepigerne med hatte med farvede bånd, så de ret kunne pynte i landskabet⁴⁷.

Til noget, der er tænkt som en egentlig hovmark, kommer man mere sikkert med Frederiksborgmuseets laverede (d.v.s.

Fig. 10. Tegning af C. A. Lorentzen i Frederiksborgmuseet. 1780'erne? Kunstneres gengivelser af hoveri er sjældne, og når det sker, er det oftest under hvile i arbejdet, som her. I virkeligheden havde hoveriet en fremskudt plads i reformatidens debat.

med fortyndet farve) tuschtegning med katalogtitlen »Hovbønder holder hvil under høstarbejdet« (fig. 10)⁴⁸. Tegningen regnes for udført af C. A. Lorentzen før 1808. Mellem korntårer sidder i grupper de hvilende hovfolk, og også hestene er spændt fra. Træer i forskellige højder danner en blød bugtet baggrund. Atter er det høst, og med dybe rødder ned i europæisk landskabstradition hviles der pittoresk og fortjent i naturen.

Lorentzen tegnede nok ude, men han vides i de genreprægede stykker at have gjort flittigt brug af kobberstik af ældre kunst⁴⁹, hvilket formentlig også er tilfældet med denne tegning. Man ser det pastorale og harmoniske landboliv, hvortil der er paralleller i den præromantik, Ewald og Th. Thaarup repræsenterer på det litterære område.

Virkeligt hoveri, hvis indhold kendes fra tidens hoverireglementer, klager m.v. ser man sjældent gengivet på landboreformernes tid. En enkelt tegning af C. D. Gebauer, der var elev af Lorentzen og en i sin tid kendt dyremaler, kendes dog fra en privatsamling. Tegningen, der er udateret, men vel fra først i 1800 tallet, viser harvning under en ridefogeds opsyn⁵⁰.

Det var sikkert ikke alene p.g.a. smagen for det klassicisti-

ske, at man ikke ser meget til hovmarkerne, mens landboreformerne stod på. Forklaringen er nok også, at emnet netop i slutningen af 18. århundrede gav den vidende alt andet end ro i sindet, og derfor ikke lod sig passe ind.

En æresstøtte

I 1788 blev der vistnok for første gang af en anerkendt kunstner færdiggjort et billede af landboreformer, forstået helt direkte. Her tænkes på Erik Pauelsens »Æresstøtten for J. E. H. Bernstorff på Gentofte Bakke« (fig. 11)⁵¹. Billedet hører ikke til det mest fremragende i Pauelsens værk, men der er dog fine koloristiske partier i det, og i hvert fald i sammenhæng med landboreformerne er det værd at se nærmere på. Det er nemlig samtidig anskuelsesundervisning i landboreformer, nærmere betegnet de, der var gennemført på Bernstorffs gods fra 1760'erne.

Billedet domineres helt af støtten i midten, omkranset af høje nåletræer. Lige foran på vejen står tre mænd, hvoraf den ene synes at være stedkendt. Han peger sigende op på monumentet: Se, hvad der er udrettet! Fra højre rider et par standspersoner frem mod støtten, og i venstre sides forgrund ses i skyggen et par fattige, siddende i vejgrøften. På marken bagved er en bondevogn næsten læsset færdig med hø, og som det kendes fra Pauelsens Dronninggårdbilleder, arbejdes der faktisk på marken.

Baggrunden er mere bakket, end den kan have været i virkeligheden, men Gentofte Kirke er rigtigt set lidt fra siden, som det måtte blive fra Lyngbyvejen. Himmelen er høj og klar med rosatonede skyer, og det er her og i den kønne høhøstscene, kunstneren får udfoldet sig med farven som middel til atmosfære og stemning. Det er færdigheder, som også beherskedes af Cuy og Potter i 17. århundrede, men i øvrigt af flere af udlandets landskabsmalere i den senere del af 18. århundrede. Pauelsen var meget på rejse i 1780'erne. Bl.a. var han i Rom, hvor alt på kunstens område kunne læres. Her mødte man engelske, franske, tyske og italienske kunstnere, hvis idealer og stil utvivlsomt smittede af på det nationalt-topografiske stemningslandskab, som Pauelsen her har givet. 1780'erne var på alle måder en særdeles international periode

i kunsten, åndslivet i det hele taget. Ideerne udefra sugedes ind, som bekendt også i det politiske og faglige liv.

De Bernstorffske reformer er allerede berørt ovenfor. Også i samtiden dukker de op flere gange. De forløb godt, foregik tidligt og tæt på byen. De blev derfor hurtigt et velkendt element i argumentationen for, at frihed og ejendom lønnede sig. Selvom det hele var foregået, før der var indenlandske forbilleder af betydning, var det blevet en god udskiftning med grundig opmåling og taksering. Ingen blev snydt, og »indretningerne« blev efterhånden en økonomisk gevinst for både gods og bønder. Udskiftningen var begyndt i Ordrup, den mindste af det lille gods tre byer, og det er her, man finder den udflytningsivrige Hans Jensen, Bjerregården, som blev model for den Bernstorffske, frie bonde.⁵²

Tanken om et æresminde for Bernstorff og reformerne dukkede tidligt op, og efter alt at dømme var initiativet bøndernes. I 1773, altså efter den gamle Bernstorffs død i 1772, forelå et udkast af billedhuggeren C. F. Stanley, der viser den Bernstorffske bonde i arbejdstøj med den uundværlige spade samt foden på et åg. Der er peget på inspiration fra de norske folketyper, som opstilledes i parken ved Fredensborg⁵³, men i billedhuggerens forestilling kan også have indgået den hvilende bonde med en spade i det ene af dørstykkerne just på Bernstorff, jf. fig. 3.

Hvorom alting er, så blev det ikke til noget med et mindesmærke i 1770'erne. Muligvis fordi projektet blev for dyrt for bønderne. I begyndelsen af 1780'erne kom ideen frem igen, men nu godt støttet af folk uden for bøndernes rækker, og planen var da udformet af klassicisten Wiedewelt.

På Pauelsens maleri ses det færdige monument⁵⁴: en stor obelisk i norsk marmor med agerbrugssymbolerne, aks, spade og hakke på forsiden. Man ser naturligvis ikke bagsidens omvendte overflødhedshorn. Allerøverst på obelirken er der anbragt en krans af egeløv som symbol for borgerdyd og fred⁵⁵.

På dansk og latin påførtes en tekst, der taler om »takfulde beboere«, som mindes J. H. E. Bernstorff for »udskiftede, hovningsfrie arvelige gårde« til mønster for efterslægten. Den 28.8.1783 blev støtten indviet under festlige former. Støtten blev blomsterkranset, der blev holdt taler, og bondeungdommen dansede den halve nat⁵⁶.

Man har ikke overleveret nogen forklaring på, hvorfor Pau-

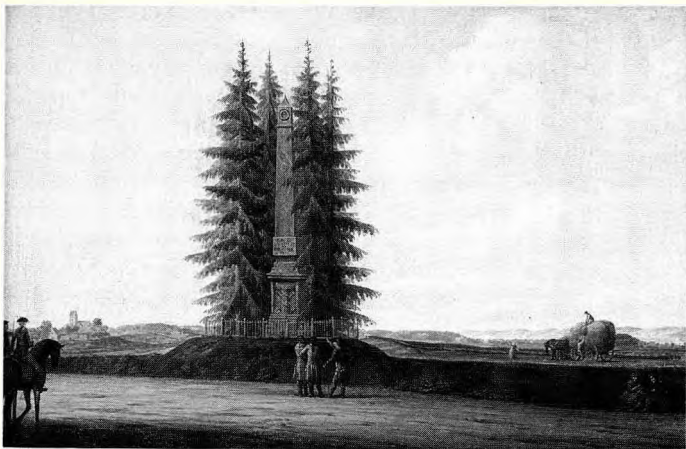

Fig. 11. Erik Paulsen. Æresstøtten for J. H. E. Bernstorff på Gentoft Bakke. 1788. (Statens Museum for Kunst). Der hentydes til de berømmede tidlige reformer på Bernstorff, begivenheder som fik ny aktualitet i forbindelse med reformlovene i 1780'erne. Støtten kan i let forvitret udgave stadig ses ved Lyngbyvejen (ved gaden Fristedet).

elsen brugte denne æresstøtte som motiv, ej heller hvorfor den blev skildret i en hverdagssammenhæng og f.eks. ikke ved den farverige indvielse.

Der er i sig selv ikke noget underligt i, at begivenhederne på Bernstorff blev hentet frem netop i 1788. Siden magtskiftet i 1784 i forbindelse med kronprinsens myndighedsalder var spørgsmålene om bondens retsstilling kommet mere i søgelyset, og i forhold til årene forud gik det hele nu meget stærkt, hvad bestemt heller ikke kunstnerne overså. Efter et indledende arbejde, som bl.a. førte til forordningen af 8.6.1787 om fæsternes rettigheder m.v. fortsatte den store landbokommision bl.a. med stavnsbåndssagen. Med forordningen af 20.6.1788 fastsattes, at stavnsbåndet for alle skulle være ophævet senest år 1800. Erik Paulsen var knyttet til de borgerlig-intellektuelle kredse i byen, som lagde stor vægt på denne klart politiske del af landboreformerne, hvorfor et billede med udhævelse af et friheds- og velstandssymbol i grunden ikke er overraskende fra hans hånd – heller ikke uden bestilling. I

øvrigt havde »Minerva« skrevet om, at kongen med stavnsbåndsløsningen havde rejst sig et monument⁵⁷. Fysisk var det der endnu ikke, men en slags model var der i Bernstorffstøtten, hvad Pauelsen kan have ønsket at fremhæve med maleriet.

Som støtten udstråler maleriet værdierne flid og frugtbarhed, men helt indlysende er dog ikke alt i billedet. Hvorfor skulle der anbringes et par tiggere i billedet, ganske vist i næsten mørke til venstre? At noget skulle befinde sig her, er rimeligt for kompositionens balance, men måske er meningen med disse dunkle personer også at dryppe lidt malurt i hyldestbægeret til de nærmest mytiske reformer. Hvordan dette træk end skal forstås, er der paralleller hos andre malere i tiden. Det er nærliggende at pege på Gainsborough, hvis »sociale staffage« Pauelsen udmærket kan have kendt til.

Dele af det sceneri, som Pauelsen viser ved støtten kan have inspireret Th. Thaarup til syngespillet »Høstgildet«, skrevet til kronprinseparrets stort opsatte indtog i København i september 1790. Stykket handler især om stavnsbåndsløsningen og i Th. Bruuns dekorationer indgik en »frihedsstøtte«⁵⁸.

Stavnsbåndets løsning

»Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbond kan skaffe ham tjeneste med mindre han er over de til indrulleringen ansatte år... eller ved landmilitsen rigtig haver udtjent...« Det var stavnsbåndet som det blev indført for bondekarlene ved forordningen af 4.2. 1733, der samtidig genindførte landmilitsen. Forordningens bestemmelser betød arbejdskraft til de klagende godsejere og hold på soldaterrekrutteringen. At det samtidig betød tvang og ufrihed, der med tiden fik flere ekstra omdrejninger, bekymrede man sig, til skade for landbrug og befolkning, først langt senere om.

En løsning fandtes altså først et par år inde i den store landbokommissions virke. Det erkendtes i indledningen til forordningen af 20.6.1788, at staten havde brug for bondestanden til landets forsvar og opretholdelse af velstand, og derfor »kunne Vi ikke gøre et for Os selv kærere og for det almindelige gavnlige brug af Vor kongelige myndighed end at an-

vende samme til at opmuntre disse borgerlige dyder [i vindskibelighed og fædrelandskærlighed] ved omhyggeligen at beskyrme og med kraft håndhæve Vor kære og tro undersætter af bondestanden i deres rettigheder, især den personlige frihed...«

Forordningen redegør dernæst detaljeret for den nye udskrivningsmåde, som fritager godsejerne for at stille soldater, og dermed fratager dem magten til at holde på karlene. En bondekarl kunne dog så længe han stod i rullen ikke uden videre flytte fra amtet, og både før og efter 1800 var det stadig udelukkende landalmuen, soldaterpligten påhvilede.

For bønderne blev stavnsbåndsløsningen i første omgang ikke den begivenhed, det blev for de mere oplyste kredse, navnlig i København, hvor frihedsbudskabet straks blev tolket som begyndelsen til mere vidtgående samfundsreformer, ikke bare for bønderne. Med Frihedsstøtten, hvis grundsten blev nedlagt under stor festivitas sommeren 1792, fik stavnsbåndsløsningen og bondefrigørelsen *monumentet*⁵⁹. Men allerede inden indbydelsen til økonomisk støtte til den planlagte Frihedsstøtte udgik i foråret 1791, havde en af initiativtagerne, professor i historiemaleri ved Kunstakademiet, N. A. Abildgaard, der også udformede helhedsplanen for monumentet, som maler beskæftiget sig med stavnsbåndsløsningen. Det skete som led i udsmykningen af Christiansborg Slots riddersal. Denne mammutopgave havde Abildgaard fået overdraget, da han efter seks år i Rom vendte hjem og fik det ledige malerprofessorat. Det var i 1778. I 1790 var han i gang med det, der skulle være det sidste af de store billeder fra de Oldenborgske kongers periode. Han var nået til samtiden under Christian 7., og malte skitse til et stort billede med titlen »Stavnsbåndets løsning 1788« (fig. 12)⁶⁰. Det siger sig selv, at handlingen måtte blive symbolsk skildret, da f.eks. et portræt af kongen, mens han underskrev forordningen, ville have virket idéforladt både for de dannede beskuere og for en kunstner, som beherskede hele den klassicistiske ikonologi.

Fig. 12. N. A. Abildgaard. *Stavnsbåndets løsning. Allegori* (1790). → (Statens Museum for Kunst). I klassicistisk stil »citeres« fra stavnsbåndsløsningen: det er kongen selv, der bryder bondens åg!

I billedet ses på en trone med et par høje trin kongen i hvid silkedragt, kronen på hovedet og hermelinskåben svøbt lidt skødesløst omkring sig. Over højre ben bryder han bogstaveligt bondens åg. Foran knæler en ung atletisk bonde, idet han frembærer et kornneg. Han er iført tætsluttende tyndt tøj, der ikke har meget at gøre med datidig bondedragt. Hatten har han lagt ved siden af på trinnet. I baggrunden ses to kvinder, som holder ømt om hinanden. De symboliserer Danmark og Norge! Billedet er bygget op med lys og diagonaler, så man ser det centrale, nemlig åget, der brydes af kongen selv.

Der er tale om en ophøjet handling, en delvis allegori, som vel især skal minde om den passus i forordningen, hvor bondens personlige frihed nævnes. Et åg, der brydes eller trædes under fode, var fast billede på frihed. Det er helt i overensstemmelse med forordningens tekst, at det er kongen, der er den aktive i handlingen, og naturligvis måtte bonden være taknemmelig, ydmyg og ofrende. Alle personer i billedet er måske p.g.a., at det er en skitse ret ens i ansigtstrækkene, men det er Abildgaards figurer nu ofte, og her passer det til den ikke naturalistiske fremstilling. På samme måde kan man forstå de næsten frosne bevægelser i billedet.

Man skal ikke tage fejl. Abildgaard viste udmærket, hvordan samtidens bønder så ud og gik klædt – det viser flere af hans fortrinlige almuetegninger fra 1780'erne – men den viden var der ikke brug for at demonstrere her. Dels var der billedets placering i en riddersal at tænke på, dels tillod allegoriske fremstillinger ikke, at man fik for tæt på virkeligheden. Den danske bonde havde heller ikke altid det ydmyge sind, som her vises. Mange steder var han, som tidligere berørt, godt i gang med at organisere protester over hoveriet, og hvad der ellers trykkede.⁶¹

Emnet, stavnsbåndsløsningen, er formentlig valgt at kunstneren selv. I adskillige år havde Abildgaard været optaget af frihedstanker og samfundskritik, og også for ham må stavnsbåndsløsningen straks have stået markant. Hans synspunkter også vedrørende landboreformer kendes fra breve og satiriske tegninger, som 1780'ernes delvise trykkefrihed tillod at blive spredt som kobberstik. Kobberstikkeren Clemens udgav efter Abildgaards tegninger i 1787 serien »Kakkellorum«, hvori bl.a. indgik det kendte billede af en bonde og ridefoged på en vippe med den store landbokommission tegnet i baggrun-

den⁶². Hvor sympatien ligger, behøver man blot at kaste et blik på den usympatisk skildrede ridefoged for at blive klar over.

Den slags blev tolereret i 1780'erne, men fra 1790 ser situationen anderledes ud. Hvad der antydede revolutionære tanker, var myndighederne snart på vagt over for. Den franske revolution udviklede sig set fra det enevældige styres side foruroligende, og da klagen fra de jyske godsejere skabte røre om landbokommissionens arbejde og navnlig Chr. Colbjørnsen 1790-91, satte reaktionen ind. Angsten for virkelig uro i landet bredte sig, og det kan alt sammen have været medvirkende til den skæbne, Abildgaards stavnsbåndsbillede fik. Det blev kasseret som forlæg for et officielt riddersalsbillede. Skildringen af kongen som frihedsgiveren kan have været for tydelig nu, og måske blev man også betænkelig ved at skulle se på en bonde i en riddersal, hvor idealiseret han end var skildret. Resultatet blev, at Abildgaard leverede et historiemaleri med det temmelig uskadelige emne: Christian 7. forener den heretugelige del af Holsten med den kongelige del i 1767⁶³.

Straks efter disse hændelser i 1791 blev Abildgaard i øvrigt frataget opgaven med videre udsmykning af Christiansborg, og for at føje spot til skade, brændte de fleste af hans møjsommeligt udførte historiemalerier ved Christiansborgs brand i 1794. En række skitser er heldigvis bevaret. Smerten må have været ulidelig, og man forstår, at der både skulle en forelskelse og ny hæderspost til for at lysne hans sind. Det skete, og det førte fra omkring 1800 til en stribe fremragende litterært inspirerede billeder; men samtidigt historiemaleri, herunder landbohistorien, holdt Abildgaard sig herefter fra.

Det nye landskab

Når landboforholdene i 1790'erne betragtes, er det vigtigt ikke alene at hæfte sig ved opbremsningen i reformlovgivningen og alle kontroverserne om hoveriet. Med i billedet hører, at det også er årtiet, hvor der udskiftes, udflyttes og nyopdyrkes på fuld kraft. I nogle år på begge sider af århundredskiftet må länddistrikterne virkelig have set noget oprodede ud! Når udskiftningsplanen var lagt og godkendt af myndighederne, kunne det store arbejde med omlægningerne begynde: nedbrydning af måske halvdelen af en landsbys gårde med efter-

følgende nybygning på udlodder, hvor der skulle ryddes sten, afvandes, sættes hegn, graves brønde og anlægges haver. Så først kunne tilværelsen i den grundmurede og brandforsikrede gård begynde at finde sin form. Der er adskillige vidnesbyrd om, at det hele gennemførtes i løbet af ganske få år. Medvirkende hertil var naturligvis højkonjunktoren og bygningshjælp, men nok også en vis mentalitetsændring, en vilje til at forbedre og selv tage ansvar for tingene, som spores gennem bl.a. bondedagbøger fra tiden⁶⁴.

Desværre har man ikke i malerkunsten nogen udlægning af de direkte implicerede tanker og følelser ved alle de fysiske og sociale forandringer, som udskiftning og navnlig udflytning medførte. Nok spillede følelsen nu en større rolle i kunsten end nogensinde tidligere, men den placeredes, om man så må sige, på et højere niveau. Det var naturen, historien, mytologien og kunstnernes oplevelse heraf, som betog både digtere og malere.

Naturbegejstringen styrkede imidlertid interessen for dansk landskab, og da kunstnerne mere end tidligere gik ud i naturen for at få dannet indtrykkene, kom der også noget af det aktuelle, det nye landskab med på lærrederne. Det kunne være de solide udflyttergårde og de hegnede marker, man ser som tryghedsbastioner, kontrasterende den til tider faretruende natur, som romantikken dyrkede.

Jens Juels mest vellykkede danske landskaber er fra 1790'erne og tiden omkring 1800. De indeholder en hel del af det netop beskrevne. Eksempler er uvejrsmalerierne fra Gentofte og Ordrup, hvor udflyttergårdene spiller en vigtig rolle i helheden. At det endnu engang er Bernstorff gods, der figurerer, skyldes vist nok kun, at Juel i 1790'erne alligevel lå på landet her, idet hans svigerfar var gartner for Bernstorff.

»En sjællandsk bondegård under optrækkende uvejr« (fig. 13)⁶⁵ er som Juels Jægersprisbillede særdeles kendt, men det er stadig et velegnet billede til at vise, hvad Juel formåede som moden kunstner også på landskabsområdet. Dertil giver det en forestilling om, hvordan en udflyttergård med nærmeste omgivelser kunne tage sig ud, når det hele var vokset lidt til. I det uhyggelige lys, der varsler uvejret, ser man den typiske, hvidkalkede sjællandske bondegård, ekstra hvid p.g.a. det særlige lys. I vindens retning skråt fra højre søger bonden med

Fig. 13. Jens Juel. En sjællandsk bondegård under optrækkende uvejr. 1790'erne. (Statens Museum for Kunst). Gården menes at være Eigård, der blev udflyttet fra Ordrup under Bernstorff.

hest og vogn hastigt hjem mod gården, hvor en pige i den åbne port står klar til at tage imod folk og fæ.

Det synes så ærkedansk, men når det gjaldt billedopbygning og det stemningsskabende, var meget fortsat knyttet til udlandet. Således menes trækket med den kørende vogn, som går igen i Juels »bondelandskaber«, at være hentet direkte fra et Rubenslandskab⁶⁶, og det romantiske præg i form af forpiskede træer og uvejrshimmelen kan meget vel være inspireret af samvær med den tyske romantiske maler C. D. Friedrich, som studerede ved Kunstakademiet i København 1794-98.

Uvejrsbilledet ejedes oprindeligt af den tidligere hofmand Johan Bülow, der som privatmand og ejer af Sanderumgård på Fyn udfoldede mæcenvirksomhed og købte masser af samtidskunst, ud over Jens Juel bl.a. J. C. Dahl og C. W. Eckersberg⁶⁷. Miljøet på Sanderumgård har været tiltalende for de mange følelsesfulde og begavede gæster. Der var smukke udflyttergårde under godset, og dertil den udsøgte romantiske have, som

Eckersberg i 1806 malte prospekter af, da han sammen med nogle kunstner venner var Bülow's gæst.

I uddannelsesårene før rejsen til udlandet i 1810 var Eckersberg temmelig afhængig af formuende godsejere, og det førte til sommerophold på flere godser. Resultatet blev adskillige indtagende tegninger og malerier fra egne, der for engangs skyld ikke lå lige nord for København⁶⁸. Eckersberg var i 1809 på Nordfelt på Møn – ejet af Johan Bülow's nevø siden 1806 – og umiddelbart før rejsen til Paris og senere Rom opholdt han sig på Svenstrup og Skjoldnæsholm godser⁶⁹.

I landbohistoriens lys er især tegninger og malerier fra Nordfeltopholdet givende. I en tegning, der danner forlæg for et maleri fra 1810 med titlen »Bondepige ved stente« (fig. 14)⁷⁰ ses, at kunstneren virkelig havde bevæget sig uden for herregårdsparken, som ved den tid ellers for mange var lig med naturen. Fra et nydeligt flettet risgårde, hvor karl og pige får sig en snak ved stenten, ser man ud over et stort landskab med udflyttede gårde og lave, levende hegn. Eckersbergs hensigt

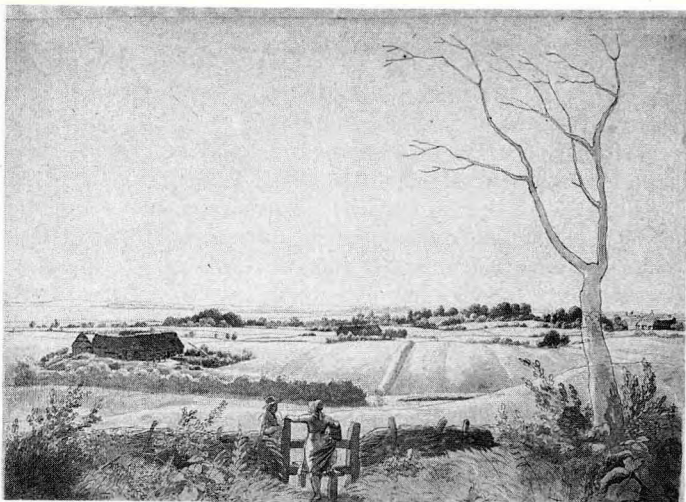

Fig. 14. C. W. Eckersberg. *Bondepige ved stente*, ca. 1809. (Den kgl. Kobberstiksamling). Tegningen udførtes under kunstnerens ophold på godset Nordfelt på Møn. Her var udskiftning og udflytning netop gennemført.

har ikke været topografisk akkurat, men man må antage, at der er tale om udflytning fra Udby eller Spejlsby, hvorfra Stege og Ulf Sund som på tegningen ville kunne ses i horisonten. Begge byer blev udskiftet lige omkring 1800. Det helt nyanlagte ses endnu tydeligere i et maleri af Eckersberg med titlen »En udflyttergård af bondebyen Speitsby på Møen«, udstillet på Charlottenborg 1810⁷¹. Her har kunstneren ligesom Juel kombineret udflyttermotivet med et særligt dramatisk vejr, idet hele motivet er spændt ud under en stor regnbue mod en blåsort himmel.

Nogle rent malerisk muligheder knyttede sig til de hvide gårde i det lidt nøgne, åbne land, men når man inddrog udflyttergården så meget, at den endog indgik i billedtitlen, kan der ligge mere i det. Det kan være kunstnerens gestus mod den godsejer, der gav husly m.m. eller ærlig betagelse af alt det nye, der skød op på markerne. Det kan også være et udtryk for, at man fornemmede nu i højere grad at ramme publikums behov og følelser, hvis udgangspunktet var virkeligheden, her gårdene i et nyt kulturlandskab, og lod det stå op imod den store natur.

Afslutning

Med guldaldermalerne og senere de egentlige friluftmalere i det 19. århundrede fik landskabet som bekendt en helt central placering i dansk maleri. Også dette er værdt at beskæftige sig med i landbohistorisk sammenhæng, men efterhånden ændrede kunstnerens rolle sig – de blev friere stillet m.h.t. motivvalg og -behandling samt i mindre grad afhængige af kongen, hoffet og den politiske top. Man finder ikke i samme grad som på de store landboreformers tid i årene omkring 1800 samstemthed mellem billedkunsten og de politiske initiativer med forspil og fysiske følger, og *måske* er billedkunsten og landboreformerne derfor i særlig grad velegnet til gensidig belysning. Som det turde være fremgået af disse sider, er en egentlig analyse af billederne, her malerier, dog en nødvendighed, hvis man vil søge at undgå misforståelser af det set og overfortolkning i sammenhæng med de historiske hændelser. Oplevelsen af billederne som kunst skulle ikke tage skade heraf, snarere tværtimod.

Noter

1. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1957–1919, I, 1936, især s. 20–35. Desuden Helge Paludan, »Vor danske Montesquieu«. (Historie XIII, 1980 s. 1–32).
2. John Barrell, The dark side of the landscape. The rural poor in english painting 1730–1840. London 1980. Mere generelt om billeders »signal«, John Berger, Ways og Seeing (på dansk: Se på billeder, 1984).
3. For kunstnerne (malere, billedhuggere) fødsels- og dødsår henvises til alfabetisk liste i bilag s. 91. Vedr. liv og arbejder dels til Weilbachs Kunstnerleksikon (3. udg. 1947–52 I–III ved M. Bodelsen og P. Engelstoft) dels til omtale i Politikens Dansk Kunsthistorie bd. 3., 1972 (Torben Holck Colding, Vagn Paulsen, Henrik Bramsen og Lisbeth Balslev Jørgensen, Akademiet og gulddalderen 1750–1850).
4. Margit Mogensen og Poul Erik Olsen (udg.) Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735–1770. 1984, s. 18–27.
5. Henrik Bramsen, Landskabsmaleriet i Danmark 1750–1870. 1935, s. 14 ff.
6. Billedet findes i original i Den kgl. Kobberstiksamling. Blev stukket af Hans Quist, med visse ændringer, og anvendt i værket »Novus Atlas Danicus«. Se iøvrigt Henrik Bramsen. Købstæderne set og oplevet, 1971.
7. »Hilly landscape with a cornfield«, 1733 (Tate Gallery, London).
8. F.eks. »Mr. & Mrs. Andrews«, (1748–49) i National Gallery, London.
9. Chr. Elling, Peter Cramer som kronikør (Kulturminster 1944 s. 143–158) samt Otto Andrup, Peter Cramers tidlige værker (Kunstmuseet Årsskrift 1944 s. 205–209).
10. Torben Krogh, Danske Teaterbilleder fra det 18. årh. En teaterhistorisk undersøgelse, 1932, genudg. 1976.
11. Peter Cramer: Scene i en bondestue, 1759. Bet. Tegnet på brunt papir, 127 × 114 mm. Den kgl. Kobberstiksamling td. 526, 51. Der er ikke i katalogen angivet, at denne tegning evt. skulle være en teatertegning som tilfældet er ved nogle andre tidlige tegninger, hvori bondefigurer optræder.
12. Fridlev Skrubbeltrang, Det danske landbosamfund 1500–1800, 1978 s. 219.
13. Aage Friis, Bernstorfferne og Danmark II, 1919, s. 290–91, daterer billederne 1768, men angiver ingen kunstner. På grundlag af Chr. Elling, Johan Mandelberg (Nordisk Tidsskrift 1938, s. 492–506) kan det formodes, at Mandelberg, der i forvejen havde arbejdet for Bernstorff ved bypalæets udsmykning, også har været

- med på landstedet. I en brochure – uden forf. eller kildehenv. – udg. af Civilforsvarets Befalingsmandsskole, som nu bruger bygningerne, nævnes Mandelberg uden forbehold som den, der har udført havestuernes dørstykker.
14. Trykt katalog i Kunstakademiets Bibliotek.
 15. Landbrugsfagligt var der løbende kontakt med England. Under besøg i London 1768 mødte Jardin og Wiedewelt både Gainsborough og Reynolds (P. Johansen, Før Thorvaldsen. Blade af dansk kunsthistorie. 1910).
 16. Trykt katalog i Kunstakademiets Bibliotek.
 17. Ole Feldbæk, Kærlighed til fædrelandet. 1700–tallets selvforståelse (Fortid og Nutid 1984 bd. XXXI s. 270–288), navnlig 278 ff.
 18. Ove Malling, Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere. Udk. 1. gang 1777.
 19. Her citeret fra Johs. Ewald, Udvalgte Skrifter. 1904.
 20. Trykt katalog i Kunstakademiets bibliotek.
 21. Kunstakademiets arkiv, Rigsarkivet, Dagbogen Litr. C (1.1.8.) fol. 206 og 214.
 22. Mål: 37 × 33 cm. Pt. ophængt i katalogværelset på Kunstakademiets Bibliotek.
 23. Nic. Jonge, Københavns Beskrivelse, 1783, s. 266.
 24. Karl Madsen, Pehr Hilleström 1732–1816 (Tilskueren 1931, s. 203–207). Navnlig inv. 966 i Nationalmuseum, Stockholm.
 25. John Hayes, Gainsborough. Paintings and drawings, 1975, p. 217 ff.
 26. J.-B. Greuze, »L'accordée de village«, 1761. Louvre (inv. 5037).
 27. Statens Museum for Kunst, inv. 1020 og 1021. Begge 26 × 19.5. Træ. Bet. på bagsiden »Opfunden og malet af P. Cramer«.
 28. Olaf Carlsen, Rousseau og Danmark. Et pædagogisk og lærdomshistorisk længdesnit til belysning af Rousseaus indflydelse på dansk pædagogik til o. 1900. 1953. Især s. 30 ff.
 29. V. Thorlacius-Ussing, Kunstværker fra Dronning Caroline Mathildes Hof. (Kunstmuseets Årsskrift 1944–45, s. 117–201).
 30. Fridlev Skrubbeltrang, Det danske landbosamfund, s. 293–97.
 31. Claus Bjørn, Udskiftningsforordningen 23. april 1781 og dens plads i dansk historie. Skrift udg. af Landbrugsministeriet og Matrikeldirektoratet 1981.
 32. Ellen Poulsen, Jens Juel. Kunst i Danmark, 1961, s. 27.
 33. Medlemsstykke til Kunstakademiet iflg. inventar i Kunstakademiets arkiv i Rigsarkivet, 8.2.1.
 34. Statens Museum for Kunst, inv. 1824 Bet. af Juel 1982, mål 63 × 77,5 cm.
 35. Lolland-Falsters Kunstmuseum inv. 156. Ikke bet. Omtrentlig dat. 1782. Mål som Jægersprisbilledets.
 36. »Schweizerlandskab med en rideknægt holdende to heste«. Den

- kgl. Kobberstiksamling td. 558, c.6. Afb. og udførligt omtalt af Ellen Poulsen i »Mægtige Schweiz«, Thorvaldsens Museum 1973, s. 104, kat. nr. 87.
37. Ellen Andersen, Danske bønders klædedragt, 1960, s. 165.
 38. F.eks. Teniers bonde i »Sommer«, et af fire små årstidsbilleder i National Gallery, London. Afb. p. 9 i The Neglected National Gallery 20 April – 31 May, 1983.
 39. G. Begtrup, Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark II 1803, s. 502 (indberetningen fra Jægerspris dateret 1801).
 40. Claus Bjørn, »De danske cahiers«. Studier i bondereaktioner på forordningen af 15. april 1768. Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 5, 1983, s. 145–70.
 41. Thorkild Kjærgaard, Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Landbohistorisk Selskab 1979.
 42. Emnet er meget indgående behandlet af Claus Bjørn i Den jyske proprietærfejde. Et studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omk. 1790. (Historie XIII, 1979, s. 1–70).
 43. Fridlev Skrubbeltrang, H. M. Løvenskiolds Hoveridagbog 1795–1797. Bol og By, 1973 s. 18–24.
 44. Smst, s. 20.
 45. Frédéric de Coninck og Dronninggaard. En mosaik af tekster og billeder, udgivet i 200-året for Henry Drevons beskrivelse af parkanlægget. Ved Jens B. Friis-Hansen og Finn Slente. Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1987. Malerierne er gengivet i farver. Det her omtalte s. 57.
 46. »Haymakers« og »Reapers«, 1785 i Tate Gallery London.
 47. Matthias Lundings rejsedagbog 1787, udg. ved Charlotte Paludan (Kulturminde 3. rk. bd. 2, 1979, s. 29 (Hindsgavl, Fyn), s. 43. (Allingegaard v. Viborg)
 48. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, inv. A 6373.
 49. C. A. Lorentzen blev nyvurderet af H. D. Schepelern i kataloget til Frederiksborgmuseet udstilling af hans arbejder i 225 året for hans fødsel, 1971. Bl.a. blev Lorentzens betydning som alternativ til klassicismen fremhævet.
 50. Claus M. Smidt, Tegnekunst på Nivaagaard 2, 1760–1860 (B. Wolffs samling) kat. nr. 28, afb.
 51. Statens Museum for Kunst, inv. 910. Var 1951–1985 deponeret i Reventlowmuseet på Pederstrup. Der kendes et forarbejde fra 1786, jvf. Bruun Rasmussens auk. nr. 500 i efteråret 1987 (kat. nr. 87).
 52. En udmærket oversigt over gods og reformer er givet i E. Nystrøm, Gentofte sogn, 1916, s. 138–48. For en nyere vurdering se Fridlev Skrubbeltrang, Det danske landbosamfund, s. 283–84.
 53. Karin Kryger, Frihedsstøtten. Landbohistorisk Selskab 1986, s. 17.

54. Står nu ved gaden Fristedet v. Lyngbyvejen – dog fredeligt er her ikke! Monumentet er rykket i forhold til opr. placering p.g.a. vejudvidelser.
55. Karin Kryger, Frihedsstøtten, s. 18–19 og 68.
56. E. Nystrøm, Gentofte sogn, s. 162.
57. Karin Kryger, Frihedsstøtten s. 34.
58. Smst. s. 27–28.
59. Karin Kryger behandler i ovennævnte monografi Frihedsstøtten i samtid og eftertid, kunsthistorisk og historisk.
60. Statens Museum for Kunst inv. 598, bet., mål: 62,5 × 37.
61. Claus Bjørn, The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark (SEHR, Vol. XXV, No. 2, 1977, p. 128).
62. Else Kai Sass, Lykkens Tempel. Et maleri af Nicolai Abildgaard. 1986, s. 132.
63. Karin Kryger, Frihedsstøtten s. 23.
64. En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839), Ved Karen Schousboe, Landbohistorisk Selskab, 1983 s. 35.
65. Statens Museum for Kunst inv. 137. Ikke sign. Billedet er fyldigt omtalt under kat. nr. 92 i kataloget til guldalderudstillingen i Grand Palais i Paris 1985.
66. Henrik Bramsen, Landskabsmaleriet i Danmark, s. 22.
67. Else Kai Sass, Lykkens Tempel, s. 159–92.
68. Marianne Saabye, Eckersberg på romantiske stier (Fra Vestsjællands museer, 1980 s. 45–53).
69. Emil Hannover, Maleren C. W. Eckersberg. En Studie i dansk Kunsthistorie. 1898, s. 38–42.
70. Den kgl. Kobberstiksamling, blyant, sort blæk, pensel grå lavering mål 250 × 335 mm. Hannovers værkfortegnelse nr. 88.
71. Billedet ejes af Kunsthalle i Kiel. Hannovers værkfortegnelse nr. 85. Kat. nr. 7 på udstillingen C. W. Eckersberg og hans elever, som afholdtes på Statens Museum for Kunst 1983.

Bilag – malere og billedhuggere, nævnt i teksten

Abildgaard, N. A. (1743–1809)
 Als Peder, (1726–76)
 Boucher, Francois (1703–70)
 Brueghel, Pieter, d. æ. (1525–69)
 Bruun, J. J. (1715–89)
 Canaletto, Giovanni Antonio (1697–1768)
 Chardin, J.-B.-S. (1699–1779)
 Clemens, J. F. (1748–1805)
 Cramer, Peter (1726–82)

Cuyp, Aelbert, (1620–91)
Dahl, J. C. (1788–1857)
Eckersberg, C. W. (1783–1853)
Friedrich, Caspar David (1774–1840)
Gainsborough, Thomas (1727–86)
Gebauer, C. D. (1777–1831)
Greuze, Jean-Baptiste, (1725–1805)
Hilleström, Pehr (1732–1816)
Hogarth, William (1697–1764)
Hörner, Johan (1711–63)
Juel, Jens (1745–1802)
Lambert, George (1700–65)
Lancret, Nicolas (1690–1743)
Lorentzen, C. A. (1746–1828)
Mandelberg, Johan (1730–86)
Pauelsen, Erik (1749–90)
Potter, Paulus (1625–54)
Rubens, Peter Paul (1577–1640)
Saly, J.-F.-J. (1717–76)
Stanley, C. F. (1738–1813)
Steen, Jan (1625/26–79)
Stubbs, George (1725–1806)
Teniers, David d. y. (1610–90)
Velde van de, Adriaen (1636–72)
Vernet, Joseph (1714–89)
Watteau, Jean Antoine (1684–1721)
Wiedewelt, Johannes (1731–1802)

Hvad et jubilæum kan bruges til

20. juni 1838 – 50 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse

Af Birgit Løgstrup

Jubilæet der ikke måtte fejres

Den 5. juni 1838 blev der udstedt en kancelliplakat, at hans majestæt ikke ønskede, at der skulle finde offentlige højtideligheder sted i anledning af 50 årsdagen for stavnsbåndets løsning den 20. juni 1838.

Hans majestæt var Frederik VI, der som ung kronprins havde fulgt den fløj af rådgivere og embedsmænd, som havde arbejdet på stavnsbåndets ophævelse og alle de andre landboreformer.

Ønskede han ikke at blive hyldet for det reformværk, der havde stået så megen begejstring bag? Var han nu som gammel konge blevet træt? Eller var det, som Roar Skovmand skrev i Politikens Danmarkshistorie, af sparsommelighedshensyn, at han ikke ønskede et stort fint jubilæum? Det kunne have været en imponerende afslutning på den enevældige konges fyrstegering. Han døde som bekendt året efter.

Kancelliplakaten af 5. juni indeholder naturligvis ingen nærmere begrundelse for, hvorfor en fest var uønsket, for en enevældig konge behøvede ikke at begrunde sine ordrer. Men der er heller intet i sagsakten i Danske Kancellis arkiv, der

Birgit Løgstrup, f. 1941, arkivar, dr. phil. Har bl.a. skrevet: *Dommer og administrator* (1982), *Jorddrot og offentlig administrator* (1983), *Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorgshjem 1882–1982* (1984), *Bundet til jorden* (1987). I *Bol og By* flg. artikler: *Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72*, nr. 8 (1974), *Den bortforpagtede statsmagt, Godsejeren som offentlig administrator i det 18. årh.*, 1985:1, *Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter*. 1986:2.

kan lede på sporet. Den indeholder kun den oprindelige ansøgning og en meddelelse fra Kabinettet, at kongen ønskede kancelliplakaten udstedt.¹

Ansøgningen

Anledningen til kancelliplakaten var en ansøgning til kongen om tilladelse til at afholde højtideligheder i alle landets kirker den 20. juni.

»Hin mindeværdige 20. juni til en taknemlig erindring om alle de velgørende frugter, bemeldte vise anordning har forskaffet landets samtlige beboere.«

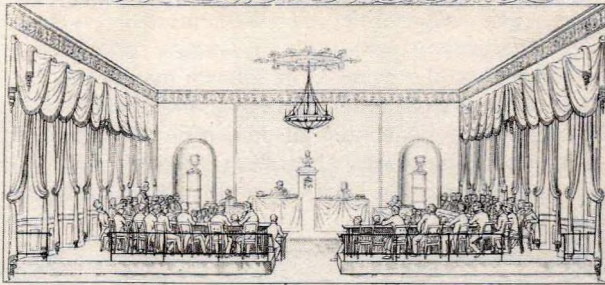
Ansøgeren var sognefoged og lægdsmand Søren Pedersen i Kongens Lyngby på egne og øvrige sognemænds vegne. Ansøgningen var dateret den 28. maj 1838.

Der var lang tradition bag formen for den ønskede højtidelighed. En ny konges tiltræden blev fejret med en gudstjeneste i alle landets kirker. Det samme gjorde et kongebarns fødsel. Jubilæer – som 100 året for enevældens indførelse – blev også markeret på samme måde. Da Christian VI døde i 1746, blev der ringet med klokkerne ved landets kirker i fire timer hver dag i to måneder indtil begravelsen, hvor der ligeledes blev holdt ligprædiken overalt. Det var således ikke en ny form for festlighed, Søren Pedersen foreslog.²

Det kunne måske undre at Søren Pedersen og sognemændene i Kongens Lyngby interesserede sig for, hvad der skulle foregå på landsbasis og ikke blot i deres eget sogn. Svaret på deres ansøgning blev da heller ikke givet med adresse til Lyngby, men som en kancelliplakat, der blev sendt ud over hele landet.

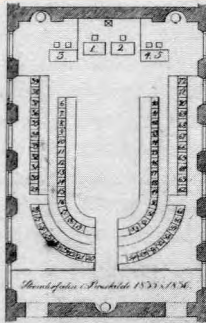
I den forbindelse er det også nyttigt at bemærke ansøgningens datering: 28. maj 1838. Det var ikke en ligegyldig dato. Denne dag fejredes udstedelsen af stænderanordningen af 28. maj 1831, hvor den enevældige konge havde bekendtgjort, at han agtede at indføre en rådgivende stænderforsamling med deltagelse af alle stænder, også bondestanden. En gruppe af begejstrede københavnere med officeren A. F. Tscherning i spidsen havde straks taget initiativet til oprettelse af et »28. maj

Stænderforsamlingen i Roskilde 1835 & 1836

- 1 Den Kongl. Commisarius Conferencesraad Bøffel
- 2 Sædesordenen Professor Schouw
- 3 Plads for de Embedsmænd, der maatte vorder den
Højl. Commisarius tilføirende
/ Odelraad Pech /
- 4 & 5 Forsamlingens Secretærer
Kjellermand Knudsen og Frederiksen / Nye /

- 6 Fogedens Sekretær
- 7 Commisarius tilføirende
- 8 Commisarius tilføirende
- 9 Commisarius tilføirende
- 10 Commisarius tilføirende
- 11 Fogedens Sekretær
- 12 Fogedens Sekretær
- 13 Fogedens Sekretær
- 14 Fogedens Sekretær
- 15 Fogedens Sekretær
- 16 Fogedens Sekretær
- 17 Fogedens Sekretær
- 18 Fogedens Sekretær
- 19 Fogedens Sekretær
- 20 Fogedens Sekretær
- 21 Fogedens Sekretær
- 22 Fogedens Sekretær
- 23 Fogedens Sekretær
- 24 Fogedens Sekretær
- 25 Fogedens Sekretær
- 26 Fogedens Sekretær
- 27 Fogedens Sekretær
- 28 Fogedens Sekretær
- 29 Fogedens Sekretær
- 30 Fogedens Sekretær
- 31 Fogedens Sekretær
- 32 Fogedens Sekretær
- 33 Fogedens Sekretær
- 34 Fogedens Sekretær
- 35 Fogedens Sekretær

- 36 Fogedens Sekretær
- 37 Fogedens Sekretær
- 38 Fogedens Sekretær
- 39 Fogedens Sekretær
- 40 Fogedens Sekretær
- 41 Fogedens Sekretær
- 42 Fogedens Sekretær
- 43 Fogedens Sekretær
- 44 Fogedens Sekretær
- 45 Fogedens Sekretær
- 46 Fogedens Sekretær
- 47 Fogedens Sekretær
- 48 Fogedens Sekretær
- 49 Fogedens Sekretær
- 50 Fogedens Sekretær
- 51 Fogedens Sekretær
- 52 Fogedens Sekretær
- 53 Fogedens Sekretær
- 54 Fogedens Sekretær
- 55 Fogedens Sekretær
- 56 Fogedens Sekretær
- 57 Fogedens Sekretær
- 58 Fogedens Sekretær
- 59 Fogedens Sekretær
- 60 Fogedens Sekretær
- 61 Fogedens Sekretær
- 62 Fogedens Sekretær
- 63 Fogedens Sekretær
- 64 Fogedens Sekretær
- 65 Fogedens Sekretær
- 66 Fogedens Sekretær
- 67 Fogedens Sekretær
- 68 Fogedens Sekretær
- 69 Fogedens Sekretær
- 70 Fogedens Sekretær
- 71 Fogedens Sekretær
- 72 Fogedens Sekretær

Fig. 1. Det officielle billede af stænderforsamlingen i Roskilde så således ud. Øverst bringes det fornemme sceneri med de højeste embedsmænd og forsamlingens sekretærer på den ophøjede tribune med den debatterende forsamling i halvkreds udenom. Tydeligvis taler hvert medlem fra sin egen plads. Den enevældige konge, Frederik VI, troner i form af en buste tydeligt og klart over dem alle. På billedets nederste halvdel angives, hvor hvert enkelt medlem er placeret. (Det kgl. bibliotek, Kort og billedafdeling. Danske historiske blade. Foto nr. 175220)

selskab«, der skulle forberede sine medlemmer til overtagelse af de nye og vigtige opgaver over for staten. Stænderrepræsentanterne skulle vælges, men ikke ved almindelig valgret. Da de skulle debattere og udtale sig om landets vigtigste spørgsmål, var der al mulig grund til at arbejde med bevidsthed og holdning til de nye opgaver. Men Københavns politidirektør, hvis tilladelse var nødvendig til oprettelse af foreninger og selskaber, vovede ikke selv at træffe afgørelsen, men videre-sendte anmodningen til Danske Kancelli. Svaret herfra var et nej, da

»Kancelliet ikke finder sig beføjet til at sanctionere associationer med et sådant politisk formål som det omhandlede.«

Derimod blev det tilladt at fejre årsdagen for stænderanordningen. Det skete den 28. maj og de følgende år, hvor et selskab stod bag afholdelsen af disse majfester. De var i virkeligheden forløbere for de senere grundlovsfester.³

Også den 28. maj 1838 var der blevet afholdt fest på skydebanen i København til ære for indførelsen af stænderforsamlingerne. Assessor T. Algreen-Ussing talte som ved det foregående års fest om offentlighed og orden i rigets finanser – altså et centralt emne for statens ledelse. Ligesom også den unge jurist Orla Lehmann holdt en af sine flammende taler. N. F. S. Grundtvig havde til denne lejlighed skrevet en lang sang med titlen »Den frie danske bondes vel«. Der var ikke sparet på kongerøgelse i Grundtvigs sang, men der var også andet:

Bondemand, som frit kan flytte,
Tale højt sin sag.
Han er rigets frihedsstøtte
Under kongeflag,
Sule skjøn med liv og mæle,
Som kan hus og hal besjæle.
Med forstand på arvefæste,
Ja, på »fælles bedste«!

Naturligvis vidste man ved hoffet, hvad der var foregået på maj-festen. Om ikke andet så bragte Københavnsposten et referat af begivenheden.⁴

Vi kan ikke med sikkerhed vide, om sognefoged Søren Pedersen fra Lyngby havde været med til festen. Men det er ganske påfaldende, at hans ansøgning er dateret samme dag.

Der har imidlertid ikke hersket tvivl om, at hans ansøgning skulle opfattes som en videreførelse af den festepidemi, der var sat igang med maj-festerne.

Festen der blev holdt

Det var kun en *offentlig* højtidelighed, der var blevet forbudt med kancelliplakaten af 5. juni 1838. Derfor udsendte Søren Pedersen og forhenværende sognefoged i Utterslev Rasmus Christensen personlige indbydelser til at fejre 50 årsdagen ved en fest på Bellevue den 20. juni 1838. Hvordan og til hvem indbydelsen blev sendt, ved vi ikke. Men ifølge referatet af festen i Københavnsposten fredag den 22. juni deltog 70 bønder og landmænd og omtrent lige så mange københavnere i festen. Referatet er ikke underskrevet, men Orla Lehmann, der deltog i festen, var i 1835 blevet medarbejder ved bladet. Hans egen tale ved festen har også fået langt den fyldigste omtale. Så mon ikke han også har skrevet referatet i bladet?⁵

Under festen blev der bragt hilsener, sunget sange og holdt flammende politiske taler. Det skete inden for rammerne af skåltaler, hvor talerne skulle motivere en skål. Det blev til mange taler – 15 ialt – afbrudt af sange og en deputation af borgere fra København, der ville bringe bønderne deres hyldest på denne deres festdag. En understregning af de liberale reformtilhængeres ønske om en tæt alliance mellem borgere og bønder.

Sangene var skrevet af student F. Barfod, Grundtvig og en husmand Peder Jensen fra Viby mark ved Århus – den sidste sang hed »Til erindring om stavnsbåndets opløsning«, men er desværre ikke aftrykt.⁶

Også borgerdeputationen fra København medbragte en sang til lejligheden.

2. Hvor plov og harve agren furer,
Hvor høet krydrer friske vang,
Ei længer lumske foged lurer.
Svøben er brændt, den trædske svang.
Den træl, hvem herremanden kued,
Og stolte junker håned kåd,
Han sidder nu som mand i folkets råd.

4. Men til den tak vi her har tolket,
Håbet, som rolig blomst, sig snor,
Den ånd, der skal besjæle folket,
Ikkun i frie hjerter bor.
Ja, herligt håbet sig udfolder,
Hvor bonde, borger sammen stå.
Der almenånden snart vil rødder slå.

Fortidens kuede bonde sad nu i folkets råd, hvor bonden og borgeren skulle stå sammen. Det var budskabet i københavnernes hyldest.

Skåltaler

Formålet med jubilæumsfesten fremgår af de skåltaler, som tilsyneladende efter en fast plan blev mødets ledetråd.

1. *skål* blev udbragt af den ene af festens to indbydere, forhenværende sognefoged Rasmus Christensen. Den gjaldt naturligvis hans majestæt kongen, der i sine unge år med begejstring havde sørget for forbedring af bondestandens kår. Men den største velgerning havde kongen dog udøvet på sine ældre dage, hvor han havde givet bonden plads i statens store råd, sagde Rasmus Christensen. Der blev således allerede ved mødets begyndelse trukket en tydelig forbindelse mellem landboreformerne i det 18. århundrede og de rådgivende stænderforsamlinger, som var samtidens brændende politiske sag. Den forhenværende sognefoged kunne dog ikke lade være med at starte sin tale med en undskyldning for sig selv. Han havde altid sat en ære i at blive en god bonde, men han havde dog aldrig drømt om, at han ved en lejlighed som denne skulle komme til at føre ordet for sin stand.

2. *skål*. Mens den første skål var vendt mod fortiden, udbragte mødets anden indbyder, sognefoged Søren Pedersen, den næste skål for prins Christian. Han var den kommende konge, som forhåbentlig ville låne øre til folkets retfærdige ønsker – underforstået som de kom til udtryk på stændermøderne. Stændernes kompetance var jo kun rådgivende, så der kunne være grund til at fremsætte dette fromme ønske om indflydelse i den enevældige stat.

3. *skål* lå i forlængelse af den forrige og var rettet mod selve institutionen stænderforsamlingen. Den blev atter udbragt af Rasmus Christensen, som håbede, at de retfærdige ønsker, der endnu stod tilbage til bondens bedste, ville blive opfyldt. Han håbede, at stænderne ville være lydhyre overfor medborgernes stemme. I moderne sprogbrug ville det være et ønske om åbenhed over for vælgernes ønske og synspunkter.

4. *skål* blev atter vendt mod fortiden. Søren Pedersen mindedes de mænd, der havde rådgivet kongen om grundvolden til bondestandens opkomst: Bernstorff, Reventlow og Colbjørnsen.

5. *indslog* var oplæsning af et brev fra Peder Rasmussen i Pederstrup på Lolland, der selv var forhindret i at være tilstede. Hans ønsker for bondestandens fremgang gik atter på en kommende reformlovgivning. Han ønskede, at de sidste snærende bånd på bondestanden måtte løses til gavn for hele landet. Peder Rasmussen havde sendt 60 rbd. med, som det første bidrag til en indretning til bondestandens fremme. Det fremgik ikke, hvad han selv havde tænkt sig med gaven. Det var nok ikke en regulær kampfond, for han overlod den nærmere planlægning til øvrigheden og udvalgte mænd fra amtet. Hvis der ikke kunne findes anvendelse for pengene, skulle de bruges til fattigvæsenet i giverens hjemsohn. Trods det usikre formål blev der straks sendt en liste rundt i forsamlingen, hvorpå bidragydere kunne tegne sig. Resultatet af indsamlingen fremgår desværre ikke af Københavnspostens referat.

6. *skål* udbragte prokurator Balthazar Christensen for sammenholdet mellem borgere- og bondestand. »Kun ved stærk og virksom sammenslutten af alle deres kræfter kunne de i sandhed vorde mægtige og lykkelige.«

7. *skål* blev udbragt af professor C. N. David med ønsket om, at den danske bonde måtte erkende sin betydning for samfundet. Bondes selvfølelse måtte styrkes. Som indledning hertil fremhævede han det forkastelige i, at landets forsvar stadig hvilede på bondestanden alene. Altså almindelig værnepligt.

8. *skål* blev udbragt af husmand Peder Jensen fra Viby mark

ved Århus. Han præsenterede udtrykkeligt sig selv som den eneste jyske bonde, der havde den ære at være tilstede ved »denne skønne forsamling«. Hans skål gjaldt ønsket om, at de fattige husmænd skulle blive i stand til at dyrke deres småloder, så de kunne leve af dem. Dertil krævedes, at deres hoveri-forpligtelse blev lettet. Der var daglejere nok til at overtage deres arbejde. Som et konkret middel til at fremme husmandens eget landbrug påpegede han, at det var bedre for fattige bønder at pløje deres jord med køer i stedet for at leje heste hertil. Peder Jensen bragte således med sin konkrete tale en lugt af muld og jord ind i den fine forsamling. Han sluttede da også med at takke »for den ære, der var vederfare ham, at han som en ringe mand, nød så megen godhed iblandt fremmede folk.«

9. skål blev udbragt af student F. Barfod for det frie ord. Det var lempelsen af censuren i midten af det 18. århundrede, der havde startet den oplysningsbevægelse, der førte frem til landboreformerne. Hans håb var, at den frie presse atter ville tjene bondestanden som i forrige tider. Der kunne nemlig atter spores »et frimodigt og mandigt sprog« i samtidens presse. Der var kredse, som var bange for, at bonden ikke kunne tåle at få så megen sandhed at vide. Man frygtede, »at bonden ville blive krakilsk, koldhøgen og Gud ved hvad, hvis han blev for klog.« Men sandheden og frihed for ordet var det bedste middel for samfundet. Hans skål gjaldt derfor det levende – friske, det besindige – djærve, det frimodige – mandige ord.

10. skål blev udbragt af den juridiske kandidat Orla Lehmann for det arbejde, der stod for at skulle udføres til gavn for bondestanden. Det var naturligt at føle glæde og taknemmelighed for de reformer, der var udført. Men man ville dog fejlfortolke dagens/jubilæets betydning, hvis man blev hængende ved fortidens minder i stedet for at koncentrere sig om fremtiden. Her blev det altså sagt meget tydeligt, hvad formålet med jubilæumsfesten var, at diskutere, at motivere, at fremlægge synspunkter på reformpolitikken i det fremtidige arbejde for bondestanden på stænderforsamlingerne.

Så fulgte de konkrete punkter i hurtig rækkefølge i Orla Lehmanns tale: Indførelse af almindelig værnepligt, hoveriets ophævelse, jagttrettens indskrænkning, tiendevæsenets afløs-

Fig. 2. Corsaren 1840–41 havde et ganske andet billede af stænderforsamlingen end det officielle. Her bragte hver deputeret sit ønske til den fælles kiste. Det bemærkes, at trykkefrihed og skattebevillingsret var særligt fremhævet.

(Det kgl. bibliotek, Kort og billedafdeling. Danske historiske blade. Foto nr. 173467)

ning, men dog først og fremmest indførelse af den fulde og uindskrænkede ejendomsret for hver bonde, gårdmand eller husmand i hele landet.

Efter Orla Lehmanns opfattelse var godsejerne slet ikke i besiddelse af den fulde ejendomsret til deres bøndergods. De var kun herlighedsejere, fordi der var så mange indskrænkninger i deres ejendomsret. De kunne ikke lade bøndergodsets jord ligge udyrket hen. De kunne ikke bortforpagte den på åremål eller på de vilkår, de ønskede. Derfor var der heller ikke tale om at fratage godsejerne deres jord og give den til bønderne. Jorden tilhørte allerede bondestanden. Det var blot et spørgsmål om at fordele den ud til de enkelte medlemmer af standen. De ydelser, fæsterne hidtil havde ydet til godsejerne, indfæstning, landgilde o.s.v., måtte ansættes til en fast prioritet i ejendommen, hvoraf bonden skulle svare renter i fremtiden. Den store bondesag ville ikke være ført igennem, før end alt bøndergods var overdraget til frie selvejeres frie rådighed. Det var det revolutionære budskab på denne jubilæumsfest.

Orla Lehmann var også den taler, der kom tættest på en kritik af regeringen, da han sagde:

»Som erindret nytter det intet med fromme ønsker og tomme forhåbninger. Og det havde derfor vist smertet alle, at regeringen intet andet havde, med hensyn til de vistnok meget beskedne begæringer, som stænderne havde fremsat angående selvejendoms fremme.«

Meningen var tydelig, at regeringen kun havde haft fromme ønsker og tom snak over for stændernes begæringer om selveje.

11. *skål* blev udbragt af overretsassessor T. Algreen-Ussing for anerkendelsen af bondestandens værd og betydning. Altså bondestandens ligestilling med de øvrige stænder. Som billede på den manglende ligestilling fremhævede han tiltaleformerne. Mens der blev sagt »De« til alle andre, måtte bønderne uden videre nøjes med et »Du«. Så faldt de senere så berømte ord:

»Hvad i al verden berettigede fuldmægtigen hos amtmanden, eller contoirtjeningen på amtstuen, eller enhver stumpskødet skriverdreng hos herredsfogeden på sådan måde at tiltale den frie odelsbårne bonde? Det forekom ham, at følte bonden sig, som han burde, da ville han vide at feje en sådan lille penneslikker (til side).«

Men det var netop den første og måske største hindring for ligestillingen, at bonden ikke selv følte sit værd og sin betydning. Det fysiske stavnsbånd, der hvilede på bonden, var blevet brudt, men tilbage stod et åndeligt stavnsbånd. Algreen-Ussing sluttede med følgende verselinier fra Grundtvigs sang om bondefriheden:

Bondemand, som frit kan flytte
Han er rigets frihedsstøtte.

12. *skål*. Den direkte omtale af fremtidens bondesag fik Baltazar Christensen til at ønske, at kronen ikke måtte mangle rådgivere af samme frisind som en Bernstorff og en Reventlow.

13. *skål*. Omtalen af Bernstorff og Reventlow førte professor C.

N. David til at rette opmærksomheden mod den nulevende Christian Reventlow til Christianssæde. Gennem sit arbejde for bondestanden havde han vist, at hans faders ånd levede i ham. Han havde arbejdet for at hæve det bånd, der endnu hvilede på bønderkarlene, nemlig forpligtelsen til at tage fast tjeneste, selv om de selv måtte ønske at tjene til føden ved daglejarbejde. Derfor udbragte professor David en skål for bønderkarlenes emancipation – eller frigørelse.

14. skål. Den sidste skål blev udbragt for kammerråd J. C. Drewsen, der var distriktets stænderdeputeret. Han var på grund af en udenlandsrejse forhindret i at deltage i jubilæumsfesten, men han havde altid vist sig som en sand og begejstret bondeven.

Festen sluttede med, at assessor Algreen-Ussing udbragte forsamlingens tak til præsidiet.

Mødets talere

Det var de unge nationalliberale, der stod frem på festen. Kun overretsassessor Algreen-Ussing var på daværende tidspunkt medlem af Østifternes Stænderforsamling. De andre talere var unge akademikere: Cand. jur. Balthazar Christensen og cand. jur. Orla Lehmann. Der var professor i statsøkonomi C. N. David og birkedommer Fr. Knudsen. De blev alle senere medlemmer af Østifternes Stænderforsamling, Fr. Knudsen i 1844 og de øvrige i 1842. Endelig havde Frederik Barfod, der stadig var student, også ordet ved jubilæumsfesten. Ingen af disse akademikere havde tilknytning til bondestanden.

Men også bondestandens egne folk var med i talerrækken. Der var naturligvis de to indbydere fra Nordsjælland. Men også en jysk husmand var som omtalt rejst hele vejen fra Århus til Bellevue med sang og en tale. Peder Rasmussen fra Pederstrup var ikke kommet selv, men havde sendt et brev. De tre tilstedeværende var tydeligt benovede over al den ære, der var overgået dem. Det er vanskeligt at sige noget sikkert om, i hvor høj grad de har været styret af de nationalliberale. Peder Jensens anvisning på at pløje med køer i stedet for heste har ganske givet ikke været planlagt. Dertil falder den alt for

meget ved siden af den tydelige linie, der kan spores i mødets strategi.

Mødets strategi

Skåltalerne vekslede mellem fortid og fremtid. Ingen kunne være i tvivl om, at det var stændermøderne, det gjaldt. De første talere havde i generelle vendinger peget på retningslinierne for det kommende reformarbejde, der skulle udføres af borger og bonde i samarbejde på stænderforsamlingerne. Men derefter fulgte anvisninger på de konkrete reformer.

Bondesagen

Hovedtemaet var naturligvis de fortsatte reformer for fæstebønder – og husmænd. Dette tema var som omtalt blevet anslået i generelle vendinger af bondestandens egne repræsentanter på jubilæumsfesten. Efter de første reformer i 1780'erne og 1790'erne var reformbevægelsen gået i stå.

Fæstevæsenet bestod stadig på de godser, hvor fæsterne på grund af pengemangel eller godsejernes modvilje ikke havde været i stand til at købe deres gårde til selveje. Hoveriet var ganske vist blevet fastsat i 1790'erne ved forhandling mellem godsejere og fæstere med hoverikommissionernes mellemkomst, men det kunne stadig være en tyngende byrde for fæstegårdmænd og -husmænd. Stavnsbåndet var vel blevet ophævet, men militærtjenesten, som det havde været forbundet med, hvilede stadig udelukkende på bønderkarlene. Tien-deydelserne til kirke og præst var stadig en irriterende byrde på landbruget. Og frem for alt var selvejet ikke blevet gennemført fuldtud.

Til gengæld var fæstevæsenet også stadig forbundet med en række ældgamle beskyttelseslove for bønderne, der af flere godsejere følte som snærende begrænsninger i den fulde økonomiske udnyttelse af deres ejendom. Ikke mindst følte den langsommelige retsforfølgelse af forsømmelige fæstere som urimelige foranstaltninger, der blot tjente til at ødelægge fæsteejendommene endnu mere. Der var således set fra gods-jerside behov for en opstramning af forholdene.

Stænderforsamlingerne havde derfor i 1836 fået forelagt et lovforslag om udpantningsret for godsejere for manglende afgifter og ret til at pålægge bønderne en bestemt driftsplan for deres fæstejord. Det førte til en lidenskabelig diskussion i stænderforsamlingerne, hvor modstanderne måtte forsvare bønderne mod beskyldninger for skødesløshed og dovenskab. Det var, hvad nogle godsejerrepræsentanter havde set som et resultat af landboreformerne. Det havde fået følgende svar fra Algreen-Ussing:

»en ubeføjet beskyldning mod den lovgivning, der var mindesmærket for Reventlow, Colbjørnsen og så mange andre bondevenner, hvis navne aldrig vil uddø i Danmarks historie.«

Men et lille flertal støttede regeringens forslag, som blev lov i 1838, dog uden de tvungne driftsplaner.⁷

I Viborg stænderforsamling var der rejst spørgsmål om almindelig værnepligt ud fra ønske om at styrke forsvaret. Den vestjyske bonde Jens Kirk havde støttet forslaget ud fra lighedstanken. Det var efter hans opfattelse ikke rimeligt, at bonden skulle væрге andre mænd, der efter naturens lov havde samme pligt som han til at stå i krigernes række. Almindelig værnepligt blev dog først gennemført i 1848.

Stænderforsamlingerne var blevet bestormet med andragender om hoveriets ophævelse. Men gennemførelsen heraf opfattedes af flertallet på stænderforsamlingerne som et alt for stærkt indgreb i godsejernes ejendomsret. Der kunne derfor ikke skabes flertal for at anmode kongen om lovgivningsinitiativer i denne retning.

Trykkefriheden

Der havde eksisteret ytringsfrihed i Danmark siden 1770, selvom den var blevet betydeligt indskrænket i 1799. Den forsigtige kritik af samfundssystemet i de nye liberale aviser i 1830'erne havde fået Frederik VI til at overveje en yderligere stramning af trykkefrihedsloven. Rygtet herom havde resulteret i omfattende adresser til kongen fra borgere i København og flere provinsbyer. Også stænderforsamlingerne havde i 1836 udtalt sig mod en stramning af censurbestemmelserne, men den 1. november 1837 gennemførte kongen alligevel sit

Fig. 3. Det var ikke kun i Danmark, at reformbevægelsen rørte på sig. Som det ses på dette satiriske stik: »Qvodlibet af 1831 – De mærkeligste sygdomme i året 1831«, skete det samme i Vesteuropa og Sydamerika. Men den anonyme ophavsmand så sig nødsaget til at kalde sit billede »Slemartet gulsot«, for der var jo ikke fuld ytringsfrihed i Danmark. På skiltet midt i billedet står der: Cabinet af Befriere, Folkevenner, Patrioter, Radicalister, Constitutions – Magere.
(Det kgl. bibliotek, Nyeste Morgenpost 1831, Foto nr. 168564)

forehavende. Et trykkeforbud kunne dog stadig indbringes for domstolene. Dette var baggrunden for, at student Fr. Barfod havde holdt sin skåltale for det frie ord. Men han omtalte ikke alle de nutidige anslag mod trykkefriheden. Dem kendte alle tilhørerne udmærket. I stedet fremhævede han den betydning, ytringsfriheden i det 18. århundrede havde haft for de landboreformer, som jo var festens genstand. Men ingen af tilhørerne kunne være i tvivl om Barfods formål med sin tale.⁸

Husmænd- og karlespørgsmål

Det er den almindelige opfattelse, at de liberale kun bekymrede sig om gårdmændenes sag og lod husmænd og bønderkarle bære byrderne. Derfor er det interessant at bemærke, at det ikke var tilfældet ved denne jubilæumsfest. Husmanden

Peder Jensen fremlagde selv sit ønske om, at husmændene skulle kunne leve af deres jordlodder. Orla Lehmann pointerede udtrykkeligt, at selvejet skulle være for både fæstehusmænd og -gårdmænd. Professor C. N. David udbragte som tidligere omtalt en direkte skål for bønderkarlenes frigørelse, så de ikke var tvunget til at tage fast tjeneste for ikke at blive straffet som løsgængere.

Synet på bondestanden

Hvilken opfattelse af samtidens bønder kom da til udtryk ved 50 års jubilæet? Arrangørerne har tydeligt ønsket at fremstille bønderne som ligeværdige medlemmer af stændersamfundet. De to sognefogeder stod som indbydere til festen og indledte rækken af skåltaler. Der taltes meget om et samarbejde mellem borger og bonde. Hele intermezzoet med Københavnerdeputationen understregede dette ønske. Men flere af indledeerne kom i deres iver for at påvise nødvendigheden af nye reformer til at male bondens undertrykkelse i mørke farver.

Professor C. N. David startede sin første tale med at henvise til den »ved århundreders tryk forkuede bondestand«.

Regeringsemdsmanden T. Algreen-Ussings skål var direkte rettet mod bondestandens ligestilling med de øvrige stænder. Hele hans tale sigtede mod at vise den nedværdigende behandling, bønderne mødte hos andre folk – først og fremmest fra embedsmændene. Det er i hvert fald fra denne verden, han hentede sine eksempler på den uanstændige »du« tiltaleform. En medvirkende årsag var imidlertid, at bondens egen selvfølelse lå på samme niveau. Algreen-Ussing fortsatte:

»Bonden bør føle sit værd og sin betydning. Det vil give dem kraft og mod og vække dem af den dvale, hvori han endnu så ofte ligger.«

Naturligvis var det sagt af en ven i den bedste mening. Men det var alligevel en ganske alvorlig nedvurdering, som ikke bøndernes fjender kunne have udtrykt værre. Formålet var naturligvis godt – som Algreen-Ussing udtrykte det lidt slagordsagtigt: at løse det åndelige stavnsbånd, ligesom det fysiske stavnsbånd var blevet brudt.

Fr. Barfod argumenterede i sin skål for det frie ord mod den

Fig. 4. Det er ikke en heroisk opfattelse af den danske bondestand, der kommer til udtryk på dette stik fra 1831. Den traditionelle majstang er blevet pyntet med gode mad- og drikkevarer, som de dansende har forsynet sig så rigeligt af. Tittlen er »Bonedårskab«, men satiren er dobbeltbundet.

(Det kgl. bibliotek, Nyeste Morgenpost 1831, Foto nr. 168564)

opfattelse, at bonden ville tage skade af at høre sandheden. Han ville ifølge modstanderne blive »krakilsk, koldhøgen og gud ved hvad, hvis han blev for klog«. Men Barfod viste, at den opfattelse delte ingen bonde. Barfod selv var også overbevist om, at den rene sandhed var til bedste for alle. Der var således intet formynderi i hans holdning til bønderne.

Festens formål

Formålet med festen på Bellevue var tydeligvis at bringe et indlæg i samtidens politiske debat. Ved at mindes de herlige reformer fra 1788 skulle der ruskes op i tilhørerne, så de blev bevidste om samtidens politiske situation. Oppositionen på stænderforsamlingerne skulle styrkes. Det skulle ske ved at vække og opildne opinionen uden for stænderforsamlingerne.

Det var ikke blot de tilstedeværende, der var genstand for propagandaen. Mødet blev også refereret i aviserne. Det lange referat i Københavnsposten har været omtalt. Selv Viborg Samleren bragte den 29. juni 1838 en lille notits om højtideligholdelsen af 50 årsdagen for stavnsbåndsløsningen på Bellevue. I modsætning til Københavnsposten bragte den intet referat, men fæstnede sig blot ved, at to bønder stod som indbydere til festen, og at de to sognefogder Søren Pedersen og Rasmus Christensen præsiderede. Denne tydelige propagandaeffekt havde altså virket efter hensigten.

Andre markeringer af 50-års jubilæet

Den 26. juni bragte Viborg Samleren midt mellem alle sine andre indenlandske efterretninger et brev fra Fyn, dateret den 20. juni.

»den dag på hvilken for halvtredsindstyve år siden frihedens morgenrøde begyndte at lyse over Danmarks bondestand ved stavnsbåndets løsning.«

Nyhedsbrevet fortalte om en række sammenkomster rundt i landsbyerne på Fyn, hvor beboerne samledes, gamle og unge, husbonde og tyende, for at hylde den gamle konge for det frihedsværk, han havde påbegyndt i sine unge dage.

Man havde heller ikke her glemt »de hedengangne ædlinge, der medvirkede til bondens uddrivelse af trællestand og trælle-sind.« De ældre fortalte de unge, hvor sørgelige forholdene havde været i deres unge dage sammenlignet med de kår, de unge levede under nu i slutningen af 1830'erne. Her er fortidens samfundsorganisation blevet malet i mørke farver, dels for at gøre indtryk på samtiden, dels for at understrege, hvor herligt vidt samtiden var nået.

Men jubilæet benyttedes også til en fridag mange steder på Fyn, skrev korrespondenten. Og som ved så mange andre lejligheder i bondesamfundet endte festlighederne med dans og »anden passende lystighed.«

Viborg Samleren nævnede ligeledes under den 29. juni, at det københavnske skydeselskab og det danske broderskab havde fejret stavnsbåndsjubilæet med stor højtidelighed. Men der bringes ingen oplysninger om festligheder i Viborg Samlerens eget område.

En særlig markering af jubilæet foretog N. F. S. Grundtvig, idet han netop den 20. juni 1838 startede sine offentlige aftenforelæsninger »Mands minde« på Borchs kollegium i København. Var det en tilfældighed, at forelæsningsrækken begyndte netop denne dag? Student Frederik Barfod var også med her, selv om han samme dag også havde deltaget i festen på Bellevue. Han sendte et referat af begivenheden til Københavnsposten, hvor han stærkt understregede datoens betydning.

Temaet for forelæsningerne var de politiske begivenheder i ind- og udland i perioden 1788–1838 – i mands minde. Den vurderingsramme, der blev lagt for begivenhederne, var den begyndende frihed med stavnsbåndets ophævelse i 1788 til dens foreløbige kulmination med stænderforsamlingernes indførelse – disse folkeråd, som Grundtvig kaldte dem. For at støtte det folkelige element i stænderforsamlingerne over for de lærde var det efter Grundtvigs opfattelse nødvendigt at starte en folkelig højskole, hvor folkets modersmål var eneher-skende. Skolens formål skulle være at oplyse folket om dets egen natur, dets fædreland og dets forfatning. I Grundtvigs lidt svulstige stil lød det:

»Ja, mine herrer, alt hvad der i de sidste halvtredsindstyve år under Frederik den sjettes faderlige styrelse er sket til bon-

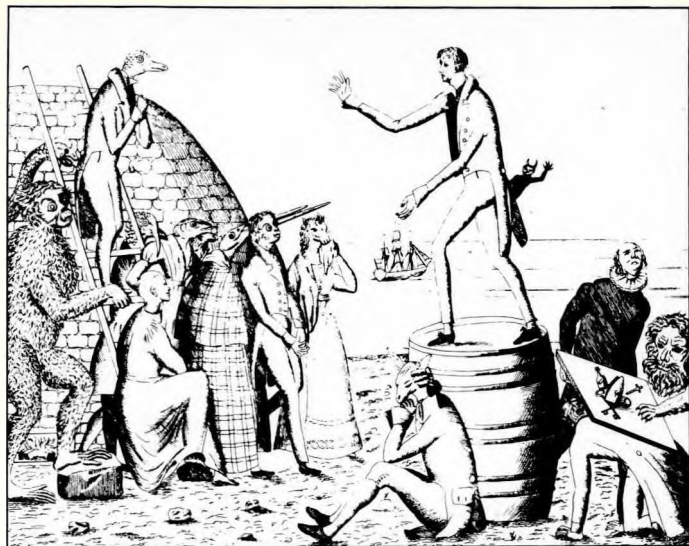

Fig. 5. Det er ikke lykkedes at finde illustrationer fra N. F. S. Grundtvigs Mands Minde-forelæsninger i 1838. Men i 1831 havde kandidat Jak. Kr. Lindberg holdt nogle tilsvarende offentlige forelæsninger på Kalkbrænderigrunden nord for København, efter at han var blevet afskediget fra sin stilling som lærer ved Metropolitanskolen. Også han kæmpede som Grundtvig mod de rationalistiske præster i statskirken. Tilsyneladende var Grundtvig også til stede ved Lindbergs forelæsninger, i hvert fald hvis vi skal tro denne satire med titlen »Tidsånden«.

(Det kgl. bibliotek, Kort og billedafdeling. Historiske blade. Foto nr. 168563)

destandens opkomst, til modernmålets ædling og bedre dyrkelse, til folkeåndens oplivelse og folkehjertets vederkvælgelse, det er lige så mange fremskridt til borgerlig lyksalighed. Og det er ikke blot mig, det er hele den oplyste verden, der kalder to af disse skridt kæmpeskridt, nemlig stavnsbåndets løsning 1788 og oprettelsen af det folkelige statsråd 1834.«

Og så fortsætter Grundtvig med at udvikle sine højskoleideer, som i slutningen af 1830'erne havde et ganske klart politisk sigte.⁹

Måske er der også afholdt andre jubilæumsfestligheder. Det

ville en gennemgang af flere aviser ganske givet afsløre. På det foreliggende grundlag må det imidlertid konstateres, at jubilæet i højere grad blev en københavnerbegivenhed, end sognefoged Søren Pedersen havde tænkt sig med sin oprindelige ansøgning til kongen om festgudstjenester i alle landets kirker. Referatet fra Fyn tyder dog på flere lokale fester i denne landsdel.

Sammenfatning – eller hvorfor kongen sagde nej

Det var som omtalt ikke muligt ud fra sagsakterne i Danske Kancelli at se, hvorfor dette ret så uskyldige ønske om gudstjenester over hele landet i anledning af stavnsbåndsjubilæet ikke kunne imødekommes. En nøjere gennemgang af den private fest på Bellevue, som trådte i stedet for den oprindelige plan, har imidlertid afsløret, at festen blev benyttet til at opildne til nye reformer. Talerne var naturligvis fyldt af ærbødighed og taknemmelighed over for Frederik VI. Men det gik som en rød tråd gennem alle indlæggene, at reformerne ikke måtte blive stående ved resultaterne fra 1788. Mange vigtige sager stod tilbage at løse, inden reformarbejdet var afsluttet. Der var en tydelig opbakning af oppositionen på stændermøderne, der hidtil havde været i mindretal. Måske har kongen og hans rådgivere været klar over, at jubilæet kunne bruges på denne måde. Man har i hvert fald været utryg ved at slippe for mange kræfter løs i den politiske situation, hvor der allerede havde været bragt »upassende« indlæg i pressen. Denne opposition skulle ikke have for megen vind i sejlene. Derfor sagde kongen nej. Alligevel blev stavnsbåndsjubilæet 1838 brugt i samtidens politiske debat.

Noter

1. Roar Skovmand: Folkestyrets fødsel 1830–1870. Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, København 1964, s. 184. RA, Danske Kancelli, 2. dept. nr. 349, 5.6.1838 med indlæg.
2. Det sidste fortæller Anders Sandemand i sine optegnelser under 1746, LAA, amtslæge Lausten Thomsens privatarkiv.
3. Af Anthon Frederik Tschernings efterladte papirer. I, udgivet af hans efterlevende familie, København 1876, s. 289 ff.

Samme sted er der også aftrykt eksempler på flere fremtrædende personers reaktioner på indbydelsen til 28. maj festlighederne. Flere var ganske opfindsomme til at finde på undskyldninger for ikke at deltage.

4. Hans Jensen: De danske stænderforsamlings historie, 1830–1848, 2. del, København 1934, s. 107 og 159. Svend Grundtvig: N. F. S. Grundtvigs poetiske skrifter, VI, København 1885, s. 182 ff.
5. Københavnsposten, redigeret af J. F. Gjødwad, 12. årgang, fredag den 22. juni 1838. Referat af 20. junifesten er benyttet som kilde til det følgende – suppleret med Dansk biografisk leksikons oplysninger om deltagerne.
6. Ifølge udgivelsen af Grundtvigs sang »Bondefriheden« til majfesten 1838, jvf. note 3, blev kun 2. og 6. vers af denne sunget ved stavnsbåndsfesten. Men professor C. N. David henviste i sin tale udtrykkeligt til det vers, de netop havde sunget om »Bonden, som nu frit kan flytte« – og det havde nr. 5 i udgaven.
7. Vedr. reformdiskussionerne på stændermøderne se Hans Jensen i Schultz Danmarkshistorie, IV, København 1942, s. 437 ff og hans store værk om de danske stænderforsamlings historie I og II, se note 3.
8. Frederik Barfod blev selv ramt af censurloven i 1841 med en dom på 1 års censur, og igen i 1846 på 5 års censur. Som medlem af den grundlovgivende rigsforsamling fik han grundlovsudkastets paragraf om trykkefrihed skærpet, så den fastslog: »Censur og andre forebyggende forholdsregler kunne ingen sinde på ny indføres.« Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, s. 154 ff. og Dansk biografisk leksikon.
9. N. F. S. Grundtvig: Mands minde, 1788–1838. Foredrag over det sidste halve århundredes historie holdt 1838, København 1877, s. VI ff., 44 ff. og 489 ff. Poul Dam: Politikeren Grundtvig, Århus 1983, s. 15 ff.

Da bonden kom på udstilling og museum

– Et resultat af 100 årsdagen for stavnsbåndets
ophævelse

Af Holger Rasmussen

Indtil sidste fjerdedel af forrige århundrede havde Danmark i realiteten blot to kulturhistoriske museer: Oldnordisk Museum og Rosenborg, hvis samlinger kunne hævdes at dække landets forhistorie og historisk tid op til enevældens indførelse i 1660. Ser man bort fra oldtidsmaterialet, var det uhyre sparsomt, hvad man i disse samlinger kunne hente af viden om den almindelige danskers liv. Og om bønderne, der endnu på dette tidspunkt udgjorde hovedparten af den danske befolkning, faktisk intet som helst¹.

Før man tænkte på at bringe bondekulturen på museum, var interessen for bondelivet imidlertid blevet vakt. Det skete både på det litterære og det kunstneriske område, inspireret af romantikken og forstærket af spændingerne ved nederlaget til England i 1807 og treårskrigen 1848–50. På den litterære front samlede interessen sig først om folkeviser, sagn og eventyr. Den førende repræsentant for folkemindeforskningens ældre fase, Svend Grundtvig, nåede ud herover, idet han i tredje bind af »Gamle danske Minder i Folkemunde« (1861) gør rede for alt det, hvormed han vil »fylde Salene i det Museum, han haaber at faa rejst for alle Danmarks Folkeminder«, også medtager »Danmarks Folkeliv, omfattende alle de Oplysninger, der fra Fortid og Nutid kan indhentes om Folkets

Holger Rasmussen, f. 1915, fhv. overinspektør ved Nationalmuseet, dr. phil. Har bl.a. publiceret *Limfjordsfiskeriet før 1825* (disp.) 1968. Bernhard Olsen. *Virke og værker*. 1979. *Dansk Museumshistorie. De kulturhistoriske museer*. 1979. *Grønne kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen*. 1977. *Ret og straf i Danmark. Dansk Folkemuseumssamling af retsantikviteter*. 1986. *Gammelt dansk tin. Kandestøbere og deres arbejder*. 1987.

Skikke og Sædvaner«. Men om den materielle side af bondekulturen var der dog ikke tale.²

Chr. Molbech, der også havde interesseret sig for folkeeventyr, udgav i 1840 en kulturhistorisk studie af en jysk hedeegn som et programskrift for en topografisk-antikvarisk beskrivelse af landet som helhed. Titlen på hans studie er interessant, idet han kalder den en »etnografisk skitse« og angiver, at den skal indeholde bidrag til »skildringen af den danske almues leveskik og klædedragt«.³ Det er højst tænkeligt, at han var orienteret om og påvirket af de skrifter af etnologisk art, som tidligere var udkommet i Sverige og som her satte sig så smukt et monument i Hylltén-Cavallius' værk: *Wärend och Wirdarne* (1863).

På kunstens område blev kunsthistorikeren N. L. Høyen den store inspirator med foredraget »Om betingelserne for en skandinavisk nationalkunsts udvikling«, som han holdt i 1844 i det nystiftede skandinaviske selskab, netop som nationalismen og skandinavismen var på vej op. Nogen let opgave lovede han ikke det ville være:

»Ubanet og møjsommeligt er den vej vi opfordrer vore kunstnere at betræde. Rundt omkring på Danmarks øer og sletter, mellem Norges og Sveriges fjelde er det, at de skulle forberede sig og gjøre sig fortrolige med folkelivet i dets sysler og adfærd... Vi håbe, at de skulle være mægtige til ud af folkelivet at gribe de oprindelige stammetræk, så at disse klart træder os i møde«.⁴

Men at det kunne være en møjsommelig opgave at skildre virkeligheden, kan læres af Vermehrens eksempel. Høyen havde i sit foredrag udtalt:

»Hvor ofte har ikke hjertets følelse udbredt den mest jomfruelige ynde over bondepigens åsyn og adlet hendes kraftige bygning! Med hvilken ro kan ikke et ærligt, et højmodigt sind male sig i bondens ansigt, og med en oprindelig, en bestemthed, et ægte folkeligt stempel, der så let forvisses og bortglattes ved dannelsen«.

Her overfor kan stilles Vermehrens betragtninger i et brev fra 1858, da han havde slået sig ned i Vindstrup for at male:

»Ikke fordi jeg er så dårlig tilmode i kunsten, men fordi jeg har en næsten uovervindelig lede for almuen, sådan som den går og ser ud. Det er nu et rent lykketræf, at jeg har fundet en ganske flink ung mand, der har været husar, som jeg kan bruge til sædemanden; men du skulle se karle, jeg har afmønstret i den anledning, og som ere blevne mig anbefalede som skønheder. De var rædsomme både af ansigt og figur. Og så pigerne man ser. Huh! Hah! – Sjuske-dorther! Indadtilbens! Forfærdelighed!«

Heller ikke baggrunden for skildringerne af bondelivet fandt Vermehren let. Han formåede ikke som f.eks. Exner at skabe de miljøer, der skulle bruges, hjemme i atelieret.

Kunst- og Industriudstillingen i København 1879

I 1878 forberedte Industriforeningen og foreningen Fremtiden en udstilling i København, der skulle give et omfattende billede af de fremragende ting, som danskerne havde omgivet sig med fra den første oldenborgske konge til og med Frederik VII. Hensigten var, at de udstillede ting skulle tjene som inspiration for nutidig skaben.

Som formand for udstillingskomiteen præsiderede museumsmanden I.I.A. Worsaae. Sidst på året 1878 modtog han en henvendelse fra tegneren og tivolidirektøren Bernhard Olsen, der tilbød at supplere udstillingen med en afdeling for landbostanden, et tilbud som Worsaae støttede og som komiteen tilsluttede sig. Historien om, hvordan Bernhard Olsen løste den opgave, han selv havde stillet, er fortalt tidligere.⁵ Her skal jeg begrænse mig til at redegøre for hans hensigt med sit arbejde og hvordan det blev opfattet af samtiden.

Vi kan uden vanskelighed udpege en af de nærmeste og sandsynligvis stærkeste tilskyndelser til at tage en sådan opgave op i Danmark. I Sverige havde Artur Hazelius nogle år tidligere lagt grunden til det, der skulle blive Nordiska Museet, og han havde gentagne gange, senest på verdensudstillingen i Paris 1878 vist prøver på sine museumssamlinger i panoramaer, der havde vakt kolossal interesse og begejstring. Bernhard Olsen havde set dem og havde ved den lejlighed truffet Hazelius. Ingen tvivl om, at der er blevet snakket museum og bondekultur.

Hazelius var da også den, Bernhard Olsen først tænkte på at delagtiggøre i sit nye hverv. To dage efter udstillingskomiteens accept skrev han til ham og mindede om deres møde i Paris, »da vi talte sammen så ofte«.

Videre beretter han, at han har fået overdraget hvervet at samle og ordne en afdeling af dragter og husflid til den kunst-industrielle udstilling. »Som De vil se, er det allerede et betydeligt skridt fremad, at jeg har fået den historisk-etnografiske videnskab optaget i udstillingsprogrammet, hvilket ikke var påtænkt oprindeligt, og der skal, det lover jeg, blive gjort et energisk forsøg på at samle alt, hvad vi har tilovers af gamle folkeminder her i Danmark. Har man det først samlet, er vejen til et museum ikke lang, og det skal nok komme«.

Alt eller næsten alt sit materiale måtte Bernhard Olsen regne med at hente hos bønderne. Hvordan ville de stille sig til at få deres ting sendt til hovedstaden til offentlig beskuelse? Hvordan skabe den nødvendige kontakt til bønderne og vinde deres forståelse for sagen? Tiden var yderst knap, så hvervningen af bidragsydere blev grebet an på forskellig måde. Bernhard Olsen gjorde et kæmpearbejde. Han opsummerede selv efter udstillingens slutning, at foruden den direkte henvendelse til landets provinsblade og cirkulærerne til skolelærerne, udsendt i et antal af 3000, »modtog jeg i Februar, Marts og April omtrent 800 breve og skrev 1100 samt gjorde nogle og tyve rejser i et vejr på åbne vogne og sommertider i båd på havet, der ville have gjort det af med en anden, som ikke havde så godt helbred som jeg«.

Hvervningen af indsamlere skete hovedsageligt gennem henvendelsen til skolelærerne, men desuden blev cirkulæret sendt ud til landets blade med anmodning om optagelse. Derigennem meldte en hel del bønder og også andre sig som bidragsydere.

I sin henvendelse lagde Bernhard Olsen vægten på, at det først og fremmest gjaldt at få nationaldragterne repræsenteret, thi omslaget i folkets klædedragt var næsten fuldbrydet landet over, »og som følge deraf vil bestræbelsen for at skaffe et overblik over det, der endnu står til at redde af sådanne synlige og håndgribelige minder om vor folkelige ejendommelighed være forbunden med meget større vanskeligheder hos os end i vort broderland Sverige«, hvor Hazelius, som Bernhard Olsen havde forklaret til indledning, i flere år havde

samlet ind til sit museum. Hvis det er muligt at vække tilstrækkelig interesse for denne sag, siger han videre, »ville disse minder kunne fremdrages i så rigelig mængde, at der kan tilvejebringes et nogenlunde udtømmende billede af bondestandens dragt i århundredets første halvdel. Såfremt dette lykkes, er det første skridt til at tilvejebringe en samling af folkedragter gjort, og muligheden for at danne et museum af dem bevist«. Han ønskede dog ikke udelukkende dragter og dragtdele, men også husflidsfrembringelser og husgeråd.⁶

For at komme den skepsis i forkøbet, som man kunne frygte ville møde en henvendelse af denne art, havde Bernhard Olsen fået højskoleforstander Anton Nielsen til at forklare hensigten. Det skete i »Husvennen« den 6. april 1878 i et »Brev til Bonden«, hvor han forklarede tanken med udstillingen således:

»For det, som der bliver udstillet, det skal ikke lære os franske eller tyske skikke, for dem har vi nok af; men det skal lære os vore forfædres ægte danske skikke, og dem har vi for lidt af. Jo bedre vi får lært det danske væsen, jo bedre får vi det også her i landet, for det er det eneste, som vi duer til«.

Da man nu inde i hovedstaden ikke har disse ting, må man låne sig frem, og det kan man roligt gøre.

»De skal ikke bruges til maskerade eller til andre bajadsløjer, de skal ikke lånes ud til kåde lase til spot og latter, men de skal lånes ud til det danske folk, som vil se med ærbødighed på disse arvestykker fra sin afdøde familie. De mænd, som samler tingene sammen, er velkendte hæderlige folk; de kender nok det gamle ord: »Lån skal gå lakkeløst hjem«, og derfor vil de indestå for, at alt hvad de har lånt, kommer hjem i samme stand, som de har modtaget det – med mindre da, at der skulle være ting, som du havde lyst til at lade blive derinde til en begyndelse på et Folke-museum«.

Der var selvfølgelig ikke en ensartet reaktion på appellen til bønderne. Alle grader fra begejstring over ligegyldighed til direkte modvilje kan registreres, sidstnævnte dog meget lidt

fremtrædende. Her skal kun gives enkelte eksempler på reaktionerne. Ved et besøg i St. Magleby på Amager af Bernhard Olsen viste bonden Jan Wibrant sig spontant positiv og stillede sin panelerede stue med døre, malet loft, møbler o.s.v. til rådighed og skænkede det senere altsammen til museet. Uden den personlige kontakt meldte folk sig rundt omkring fra. Den 2. maj fik Bernhard Olsen brev fra en tjenestepige i Døjringe, der skrev:

»Da vi ingen ved her i nærheden, som befatter sig med at samle til at sende ind til den forestående udstilling, så har min moder bedt mig om at gøre Dem bekendt med, at hun har flere gammeldags klædningsstykker og linned, som hun gerne vil overlade dertil«.

Hovedparten af det indsendte blev skænket til museet.

Hos mange var reaktionen, at de intet havde af interesse, eller at det var i for ringe stand; andre ville derimod ikke ud med tingene, selv om de blev forsikret, at de skulle blive forsvarligt behandlet og sikkert tilbagesendt. En af Bernhard Olsens flittigste indsamlere, musiker J. Olsen i Bakkebølle⁷ kan bruges som eksempel. I et brev af 16. marts skrev han om et besøg hos en husmandsenke i Bakkebølle Fredskov:

»Dernæst vil der ikke fremkomme meget, hvis man ikke selv kommer til vedkommende, som er i besiddelse af sådanne gamle ting, hvilket jeg havde eksempel på i går et sted, jeg kom, hvor jeg vidste med bestemthed, at der var gamle ting, men da jeg spurgte om det, svarede de mig, at de havde nok noget, som var gammelt, men det var vel ikke noget, som var værd at sende nogen steder, men da jeg fik talt en del med dem og fik overtalt dem til at fremkomme med det, de havde, viste det sig, at der var meget af interesse«.

Ved dette første besøg sikrede han sig 22 genstande, men kom så i tanker om, at der måtte være mere at hente: »Jeg gik ned og bad hende om at måtte efterse hendes gamle kister, skabe, køkken og loft, og min eftersøgelse blev ikke forgæves, jeg fik samlet 42 numre til de foregående 22«. På den anden side var der ting, som ejerne satte så højt, at de ikke ville sende dem ud

af huset. Fra Bornholm meddelte en af indsamlerne: »Det lidet her måske kunne være, bliver nu opbevaret af ejerne som en stor mærkelighed, som man ikke kan overtale dem til at skille dem ved selv ikke til låns«.

Hvor gamle skulle tingene være for at komme med på udstillingen. Det blev der hyppigt spurgt om. Redaktør Stilling i Præstø skrev: »Linned og duge bruges den dag i dag med fletværk og udsyet stads, men bønderne ville ikke ud dermed, tildels fordi de synes, at det ikke er »gammelt« nok«. Og endelig var der de, som fandt det hele noget pjat. Den indstilling kom lærer Nørrelund i Håstrup ud for hos en gårdmandsfamilie, der ejede en komplet og meget gammel kvindedragt, men »folkene er noget selvkloge og mistænksomme og synes, det er noget »pjank« at sende den til København.

Når udstillingens form og effekt skal vurderes, må afdelingen for landbo-standen sættes over for hoveddelen, hvor man traditionelt havde ladet det kronologiske princip være enerådende. Bernhard Olsen havde derimod arrangeret sin del, der var disponeret over tre hovedemner: bondestuer, bylav og dragter, i mere eller mindre organisk sammenhæng. Den kronologiske udstillingsmåde var således opgivet til fordel for en funktionel. Også i udstillingskataloget var der en markant forskel. For hoveddelens vedkommende blev de enkelte genstande opregnet ganske kort, mens de udstillede genstande i landbostanden i ret stort omfang blev placeret og forklaret med kulturhistoriske kommentarer. Samme fremgangsmåde anvendte Bernhard Olsen i indsamlingstiden og medens udstillingen stod ved at publicere en række artikler om dragter, bondestuer, bylav, husgeråd, drikkeskik m.m.

Bernhard Olsens måde at vise og forklare tingene på var noget hidtil uset her i landet. Det var derfor, at afdelingen for landbostanden fik størst omtale i bladene. Her skal blot gives enkelte prøver. Nationaltidende hæftede sig især ved den virkning, som var opnået gennem dragtfigurerne:

»Så vende vi os til bondens plumpe kane og til den løjerlige, men i sin form dog så lette og nette, åbne vogn, hvori en hel familie af legemsstore figurer nu er bragt til sæde. Ved århundredets begyndelse var en sådan vogn en stadvogn for den velhavende bondefamilie, og glædelig er det, at en »folkelig« kollega i de agtbare figurer, som her er komne op

Fig. 1. Ved udstillingen i 1879 viste Bernhard Olsen såvel hele bondestuer som gennemkomponerede sammenstillinger som den viste med bohave og dragtfigurer, bl.a. de sjællandske bønderfolk på pindevognen yderst til højre, om hvem det bemærkedes: »Både vognen og de kørende synes os at være ypperlige udstillingsgenstande; vi beklager kun, at der ikke er flere af samme slags».
Budtz Müller fot. 1879.

at køre, har fundet det oplyste vælgerfolks forfædre fremstillede med så noble og intelligente træk, at de mange adelsherrers og adelsdamers olie-portrætter ovenpå må skamme sig som billeder med brutale træk. Vi tør ikke driste os til en så genial sammenstilling, men skulle sige, at både vognen og de kørende synes os at være ypperlige udstillingsgenstande«.

Nationaltidende vendte året efter tilbage til udstillingen i 1879 i anledningen af, at Industriforeningen forberedte en ny udstilling. Den berømmede da udstillingen som »et nationalt og folkeligt foretagende, der var blevet til ved hele det danske folks medvirken. Blandt udstillerne, som taltes i tusindvis over hele landet, fandtes alle samfundsklasser repræsenterede, lige fra kongehusets medlemmer til den lille fattige husmandssøn på Jyllands hede. Besøget kom også til at bære præg af, at her var berørt en interesse, som nu følte sig levende for første gang. Over femti tusinde landboere strømmede til hovedstaden selv midt under høstens travlhed, væsentlig dragne dertil ved landbostandes afdeling«.

Mange af udlånerne havde betinget sig fri adgang til udstillingen en eller et par gange. Vi har nogle udtalelser om, hvordan de vurderede det sete. Således skriver gårdejer Chr. Andersen, Vollerupgård ved Slagelse efter udstillingens ophør for at få sine indsendte sager tilbagesendt:

»Denne min beslutning er langt fra begrundet i uvilje mod eller mangel på interesse for nævnte udstilling, som jeg endog gentagne gange og med forhøjet glæde har besøgt; endnu mindre har hensynet til en pengeerstatning bevæget mig til at ønske disse sager tilbagesendte. Men ved mine gentagne besøg opdagede jeg snart, at udstillingen vistnok er forsynet med lignede sager i så stort overmål, at de utvivlsomt må betragtes som overflødige«.

Han lover imidlertid, at de aldrig skal blive bortsolgte eller ligegyldigt tilintetgjorde, »og skulle det da lykkes, hvad jeg så inderligt kunne ønske, en gang i tiden at få et museum af sager fra landbostandens fortid, og disse mig tilhørende sager også der kunne tjene til supplering, skulle det være mig en

særlig glæde til den sags fremme også at yde en -omend ringe skærv«.

Allerede under indsamlingsarbejdet var museumstanken blevet kraftigt støttet af en af indsamlerne. 27. juni begyndte proprietær C. F. Lund, Aldersro ved Vørslev sit brev således:

»Jeg kan ikke begynde disse linier uden at bringe Dem en varm tak, fordi De har taget Dem for at samle og udstille de minder, der endnu er tilbage af danske folkedragter og brugsgenstande. Jeg har altid sørget over at se dem sporløst forsvinde og betragte det som et tegn på en meget usund tankegang, at der ikke viste sig mere interesse for almuens levn og vilkår i de svundne tider. Men det vil sikkert vise sig, at det er det alleryderste øjeblik til at få noget ordentligt samlet, og derfor må jeg tillade mig at opfordre Dem på det indstændigste om at se at få midler samlet til, at meget af det, der nu kommer til København, kunne blive forenet i et sådant af Dem påtænkt museum, hvortil der så vist ville kunne skaffes meget mere samlet«.

Bernhard Olsen sad ikke den slags opfordringer overhørig. Han agiterede stedse for sin museumstanke, så ofte det var muligt i sine breve til indsamlere og udlånere, i landets blade, når de skrev om udstillingen og i artiklerne, han fik trykt. Venner og bekendte hjalp til. N. C. Rom slog et kraftigt slag for sagen i »Husvennen« 26/10 1879, hvor han kaldte det: En Nationalsag, fulgt op af Erik Klokke sammesteds 22/2 1880 med et indlæg: Bondestandens Bidrag til et Nationalmuseum. Begge fremhævede den hæder, det ville være for landbostanden, såfremt den selv kunne fremskaffe grundlaget for et sådant museum. Sverige blev fremhævet som eksempel af Rom, der skrev: »Således er den eneste samling af samme art, som findes, den omtalte svenske, bleven grundlagt«.

Ved udstillingens slutning var da også meget blevet skænket, og Bernhard Olsen arbejdede ivrigt på både at skaffe midler, husrum og endnu flere genstande. Han havde ændret sin plan for museet som en overvejende dragtsamling, sådan som det var kommet til udtryk i det brevhoved, han benyttede i indsamlingsfasen, hvor der under Den nationale Kunst- og Industriudstilling var trykt: Afdeling for nordiske Nationaldragter m.m. Nu hed det: Samlingen af den danske Bon-

destands Fortidsminder. Det var imidlertid et langt og besværligt navn. Så da det i 1885 lykkedes at skaffe museet plads i den nyopførte Panoptikonbygningen på Vesterbro, blev benævnelsen den kortere og dækkende: Dansk Folkemuseum. Udviklingen havde medført, at det nu ikke længere var bondestanden alene, der var repræsenteret, men ideelt hele befolkningen.

Her skal ikke fortælles om museet og dets vanskeligheder og sejre. Den interesserede kan finde det beskrevet i bogen om Bernhard Olsen. Endnu et vidnesbyrd om bøndernes syn på museet skal citeres. Det kom i et brev fra bonden Hans Chr. Hansen i Ejstrup ved Løgstør i 1881 og må have været opmuntrende for Bernhard Olsen i den vanskelige tid, hvor alt endnu svævede i det uvisse. Brevet lyder:

»Det har glædet mig at se i aviserne, at der nu er gjort skridt til at få et folkemuseum oprettet i København i lighed med, hvad de allerede længe har haft i Stokholm. Og at der er udgået opfordring over hele landet til alle og enhver, som interesserer sig for og har kærlighed til fædrenes minder og ønsker dem bevaret til efterslægten, for at den deraf kan lære forfædrenes liv og tænke måde, sæd og skik at kende, og det langt bedre end af de bedst skrevne bøger derom, -da at sende ind til Dem hvad gammelt de måtte eje, som kunne være tjenlig til at opbevare i et folkemuseum. Det er jo særlig bondestanden, De har henvendt Dem til. Det har glædet mig, fordi jeg tror, at det er på høje tid, thi der er meget her på denne egn, endskønt den ikke er af dem, der endnu er bleven allerstærkest berørt af kulturstrømmen, der uigenkaldelig er gået tabt, men der er dog vist ikke så lidt tilbage endnu, som kan lade sig redde fra forglemmelsen, når der snart blev gjort skridt til at få det samlet.

At gøre folk i almindelighed det forståelig, hvad betydning et museum kan have og har for historien, er næsten en umulighed, selv for ikke gamle mænd og kvinder, og om de også har noget, som de ikke sætter videre pris på, vil de fleste alligevel ikke af med det, uden at de kan få det betalt«.

En enkelt kritiker, som det var værd at lytte til, havde det nye museum i Evald Tang Kristensen, som Bernhard Olsen brev-

vekslede livligt med i 80'erne. 19. januar 1885 kom den første bemærkning fra Tang Kristensen: »Jeg var på Kunstudstillingen for nogle år siden i København og spejdede meget efter noget jysk, men fandt så godt som intet. Ellers var udstillingen god, men i så henseende var den ussel«. Sidst i samme måned forklarer han sig nærmere:

»Når jeg har kaldt udstillingen ussel i en enkelt henseende, så er det vel et stærkt udtryk, men jeg har ikke derved tænkt på de sager, der brugtes af borgere eller på herregårde, thi dem var der nok af, men på de sager, som bonden har brugt, og som jeg har gået og set på fra min barndom. Jeg gik og så efter dem, men fandt så godt som intet af hvad jeg søgte. Der var æmner nok fra øerne, men det var jo ikke det for mig hjemlige. Især kunne jeg have ønsket en bondestue fra hoveritiden og en hel del af de sager, en hoveribonde brugte. Jeg så sagerne temmelig godt efter og fandt særdeles meget smukt og fyldigt fra den bedre middelstand og fra herregårdslivet, men fra det egentlige bondeliv fandt jeg såre lidt. Og det er dog bondestanden, der udgør og altid har udgjort den største masse af folket, så når man vil have sande billeder af det svundne folkeliv, kan man ingenlunde undgå at tage *særdeles* hensyn til den«.

Og lad mig så runde afsnittet om udstillingen i 1879 og dens betydning for museets tilblivelse af med, hvad Morgenbladet havde at sige ved Folkemuseets åbning i 1885: »København har fået et nyt museum. Danmark har fået et nyt rigt materiale til belysning af det danske folks liv og tænkesæt i de tider, der er svundne, en samling, der danner et værdigt sidestykke til Rosenborg. Vi har nu en prægtig og righoldig samling, der illustrerer den danske borgers og bondes liv i gamle dage, næsten endnu fyldigere end Rosenborg illustrerer kongens og adelens. Der er ingen tvivl om, at Folkemuseet i lige så høj grad som Oldnordisk Museum vil blive genstand for hele folkets varmeste interesse og fra alle kanter i landet vil modtage den ene værdifulde forøgelse efter den anden. Vort land har i Folkemuseet fået en ny, uendelig værdifuld nationalsamling, som vi i sandhed kan være stolte af, og som andre nationer kan misunde os«.

Der ligger nok nogen politisk farve over betragtningerne, for provisorietiden havde lige taget sin begyndelse, og Morgenbladet var talerør for de synspunkter, der rådede omkring Christen Berg.

Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888

Året 1888 bød på en række jubilæer. Christian IX blev 70 år og kunne fejre 25 års regeringsjubilæum. Industriforeningen blev 50 år, og endelig var det hundredåret for stavnsbåndets løsning. Men tiden var måske ikke lige til festligheder midt i provisorieårene med de skærpede politiske modsætninger mellem Højre og Venstre.

Ideen til en jubilæumsudstilling kom da også så at sige fra neutralt hold, idet Industriforeningen, der havde været initiativtager til så mange store udstillinger i hovedstaden, allerede i 1883 havde gjort forberedelser til at fejre sit jubilæum. Det skulle ske ved en ny, stor udstilling, der var tænkt at give, som det hed, »et stort, samlet billede af Nordens samtlige næringsvirksomheder«, så det var uomgængeligt nødvendigt at landbruget måtte være repræsenteret. Umiddelbart efter at udstillingen var vedtaget på foreningens generalforsamling, rettedes derfor en forespørgsel til Landhusholdningsselskabet, om det ville tilslutte sig udstillingstanken.⁸

Men ville landbruget være med? Hundredåret for stavnsbåndsløsningen skulle synes at motivere deltagelsen. Men de politiske modsætninger gjorde måske, at landbruget ikke selv havde overvejet en udadventt markering af jubilæet. Ialtfald havde samtlige danske landboforeninger på dette tidspunkt bestemt, at den 16. danske landmandsforsamling skulle afholdes i Næstved i 1888. Så selv om man i Landhusholdningsselskabet modtog forespørgslen med sympati, måtte et endeligt tilsagn vente, til de kompetente forsamlinger var hørt. Først i juni 1885 blev Industriforeningen underrettet om, at den 16. danske landmandsforsamling af hensyn til udstillingen udsattes indtil videre, og at man gerne deltog i udstillingen.

Denne positive holdning fulgtes op af et enigt ønske om, at udstillingen måtte forløbe på bedst mulig måde. Et udtryk herfor er nok, at lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs blev

udstillingens topfigur, men vigtigere at der sluttedes borgfred indenfor pressen i udstillingstiden mellem højre- og venstrejournalister. Det store landbrug var dog fyldigst repræsenteret i udstillingskomiteen med godsejerne C. F. Danneskiold-Samsøe, G. Wedell-Wedellsborg, F. C. Moltke, T. O. Reedtz-Thott, C. Lüttichau m. fl. Bondestanden havde to repræsentanter: N. Rasmussen-Søkilde og N. J. Termansen.

Udstillingens officielle navn blev Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København. I Industriforeningen ønskede man, at udstillingen kunne medvirke til oprettelsen af et kunstindustrimuseum, et ønske som allerede havde været fremme ved udstillingen i 1879, men dengang forladt. I stedet havde udstillingen som nævnt været fødsels-hjælper for Dansk Folkemuseum, som i 1885 havde åbnet sine døre i Panoptikonbygningen for publikum.

Landbruget begyndte sine forberedelser i maj 1886, da tre komitémedlemmer alle i Landhusholdningsselskabets bestyrelse, fik indkaldt til et plenarmøde. På mødet valgtes landbrugs-kandidat Chr. Sonne til sekretær for landbrugsafdelingen, og der nedsattes en række udvalg til varetagelse af de forskellige dele af landbrugsudstillingen. Her vil vi begrænse os til at følge det landbohistoriske udvalgs arbejde.

Tanken om en landbohistorisk samling på udstillingen var blevet rejst af J. C. la Cour, forstander for Landboskolen i Lyngby og sekretær i Landhusholdningsselskabet, straks i 1885 og havde fået tilslutning fra de tre landøkonomiske fællesforeninger for henh. Sjælland, Fyn og Jylland. I 1886 konstituerede udvalget sig med C. Lüttichau som formand og Rasmussen-Søkilde og N. J. Termansen som ordinære medlemmer. Som sekretær udsås Chr. Sonne. Udvalget supplerede sig med to fagmænd udenfor kredsen nemlig greve F. C. R. Scheel, der var formand for bestyrelsen for Dansk Folkemuseum, og dr. phil. Henry Petersen, inspektør ved Oldnordisk Museum og kultusministeriets tilsynsførende ved Folkemuseet.

Hermed havde man sikret sig museal ekspertise og erfaringer fra udstillingen i 1879, idet det i praksis ville blive Folkemuseets direktør Bernhard Olsen og ikke grev Scheel, som kom til at virke. Bondestandens to repræsentanter havde desuden begge været særdeles aktive ved indsamlingen af materiale til afdelingen for landbostanden i 1879.

Fremgangsmåden med at skaffe udstillingsmateriale måtte blive den samme nu som i 1879. Af historisk materiale rådede man på forhånd blot over en samling modeller fra Landhusholdningsselskabets såkaldte modelkammer, der i 1858 var blevet overdraget Landbohøjskolen. Næsten alt måtte således skaffes til veje udefra ved frivilligt medarbejderskab gennem hverveskrifter og opfordringer i dag- og fagblade. Alt dette kendte Bernhard Olsen til. En enkelt af hans storindsamlere fra dengang, J. Olsen fra Bakkebølle, meldte sig omgående til tjeneste.

En af de første opgaver måtte være at få udformet hverveskrivelsen. Bernhard Olsen synes ikke at være blevet taget med på råd fra først af, for i marts 1887 nævner Rasmussen-Søkilde i et brev til ham, at udformningen heraf voldte nogen vanskelighed, men efter at dr. Henry Petersen havde påtaget sig hvervet, »og når han – som jeg antager – tager Dem med på råd, så tvivler jeg ikke om, at den vil fremstå i en praktisk og for landmænd og lærere forståelig form«.

Hverveskrivelsen foreligger i to dele, en henvendelse i brevform om medvirken og en redegørelse for arten af det materiale, der ønskes til udstillingen. Der er en ret markeret forskel på de to dele, formodentlig fremkommet ved at henvendelsen er udformet af udvalgets sekretær og redegørelsen af museumsmændene under medvirken af Rasmussen-Søkilde. Materialet lå færdigt til udsendelse i maj 1887.

I henvendelsen fastsloges hensigten med den landbohistoriske samling: at give »en fremstilling af landbrugets udvikling i de sidste hundrede år«, opnået ved at den »dannes af alt hvad der vedrører udviklingen af vort landbrugsmateriel. Medens dette i den første halvdel af nævnte tidsrum var yderst simpelt og mangelfuldt, er der i de sidste 50 år sket så store fremskridt på redskabsområdet, og vor landøkonomiske maskinindustri, der ved århundredskiftets begyndelse var repræsenteret af en enkelt fabrik (på Frederiksværk), har udviklet sig så stærkt og dygtigt, at det ikke blot vil have historisk interesse, men ligefrem instruktiv betydning at få samlet og bevaret de forhånden værende tegninger og modeller af de landbrugsredskaber, der havde haft en mere eller mindre epokegørende indflydelse på udviklingen enten i en enkelt egn eller i landet i det hele taget«.

Der var således i henvendelsen i særlig grad lagt op til de

herrer maskinfabrikanter, hvis interesse turde ligge i »at se sine vigtigste konstruktioner på dette område sammenstillede og fremtidig bevarede under forhold, der sikre dem for forglemmelse og dog således, at fabrikken stadig selv kan have adgang til dem«. Derimod blev det kun lige nævnt, at »såfremt De i Deres praxis skulle træffe ældre redskaber eller maskiner fra slutningen af forrige og den første del af dette århundrede, som De mener ville kunne have betydning for den her omhandlede historiske samling«, at man da ville henlede opmærksomheden herpå.

Såfremt en skolelærer eller bonde kun læste henvendelsen, ville vedkommende nok lægge den til side og tænke, at udstillingskomitéen blot var interesseret i den nyere teknologi og kun perifert i de mere primitive landbrugsredskaber. Det blev der imidlertid rettet op på i redegørelsen, hvor det hed, »at den forhåndværende lejlighed bør benyttes til at få samlet fra alle landets egne alt hvad der endnu, ofte uænsset, måtte findes til belysning af vort landbrugs standpunkt i fordums tider og dets udvikling op til nutiden«. Måske ville man sige, at sådant ikke fandtes; men »i mangfoldige tilfælde vil De kunne yde et værdifuldere bidrag, end De selv aner. De vil på høstænget, i materialskuret, på husloftets hanebjælker eller i dets pulterkammer enten hos Dem selv eller andre finde denne eller hin genstand, som vil kunne bidrage til at belyse tiden eller egnens skik på det område, her er tale om. Ofte er det små og uanselige genstande, men som alligevel på grund af deres karakteristiske former have deres betydning.«

Som yderligere vejledning i de ting, der ønskedes, opstilledes en liste på syv grupper: 1) Redskaber til jordens bearbejdning, rensning og tilsåning, 2) Redskaber til afgrødens bjærgning, tærskning og behandling, 3) Stald- og laderekvisitter, 4) Vogne og seletøj, 5) Mælkeriredskaber, 6) Andre redskaber (til have- dyrkning, tørveskær, tækning o.s.v.) og 7) Modeller og gamle billeder.

I den sidste gruppe indgik modeller af gamle, danske bøndergårde. La Cour havde tidligt været fremme med et forslag om at få forfærdiget en miniaturegengivelse af en landsby med omliggende jorder, som den så ud før landboreformerne. En fortrinlig idé, som desværre måtte opgives p.gr. af de betydelige udgifter herved. En lille del af idéen blev dog reddet, idet det viste sig, at man kunne disponere over tusinde kroner til

fremstilling af modeller af gamle bøndergårde. Forbilledet kunne man hente i Dansk Folkemuseum, der allerede da havde ladet billedskærer Bertel Olsen lave sådanne modeller fra forskellige egne af landet.

Rasmussen-Søkilde påtog sig arbejdet med modellerne. Han havde gjort sig bekendt med fremgangsmåden ved et museumsbesøg i Berlin, og desuden drøftede han det løbende med Bernhard Olsen. Allerede i marts 1887 nævner han, at han havde efterset synsforretningen over bedstefaderens gård fra slutningen af forrige århundrede, »som vil komme mig ganske udmærket til hjælp ved udførelsen af en model af gården, der gengiver mål, fag og materialer med al ønskelig nøjagtighed«.

Gennem den fortsatte brevveksling med Bernhard Olsen kan man følge hans overvejelser. Det var en vanskelig sag både at skulle vise den ydre og den indre indretning. »Ville det ikke være bedst, kun at fremstille bygningernes ydre form, medens vi ved at udstille modellerne på borde langs en væg lige ovenfor ophængte tilsvarende grundplaner af husenes indretninger og bestemmelse«. Helst så han modellerne suppleret med et »virkeligt åshus eller et hus i halv størrelse ude på pladsen«.

Det var rimeligt at drøfte bondegårdsproblemet med Bernhard Olsen, som allerede i 1885 havde luftet tanken om et frilandsmuseum. Men interessen var også til stede hos andre. La Cour havde været i kontakt med R. Mejborg, der i en længere periode med statsstøtte havde studeret bygningsformer, fortrinsvis inden for herregårde og købstadshuse. Mejborg tilbød nu at udarbejde et festskrift om gamle danske hjem fra det 16., 17. og 18. århundrede, som skulle udgives af udvalget i 1888. Man modtog tilbuddet, idet man dog understregede ønsket om, at der blev lagt særlig vægt på bondegårdsmaterialet, for – som det hedder i hverveskrivelsens redegørelse – »medens vi af fordums tegninger og beskrivelser kunne danne os et ret godt og forståeligt billede af de vilkår, som husbygningen har tilstedet livet og virksomheden på herregården og i købstaden, ere vi derimod så at sige fuldstændig blottede for enhver oplysning af lignende art om bøndergårdene«.

Med udsendelsen af hverveskrivelsen til skolelærere på landet, til højskoler og landboskoler og til en række kontaktmænd fra indsamlingsarbejdet til Dansk Folkemuseum skulle det

vise sig, om henvendelsen havde effekt. Bernhard Olsen, der var udset til at lede indsamlingen og opstillingen, måtte på grund af personlige sorger melde fra i selve udstillingsåret, så hovedbyrden kom til at hvile på la Cour og Rasmussen-Søkilde.

Henvendelsen modsvarede iøvrigt ikke forventningerne. Ialt kom den landbohistoriske samling på udstillingen til at omfatte 461 numre og det blot ved velvillig bistand fra Landbohøjskolen og Dansk Folkemuseum, som supplerede med egne sager. Således var afdelingen til belysning af landsbyfællesskabet næsten udelukkende museets ting.

Da udstillingskomiteen i august 1886 første gang trådte offentligt frem, fastslog den, at såfremt udstillingen gav økonomisk overskud, »vil dette i sin helhed blive anvendt til grundlæggelse af offentlige samlinger til fremme af industri og

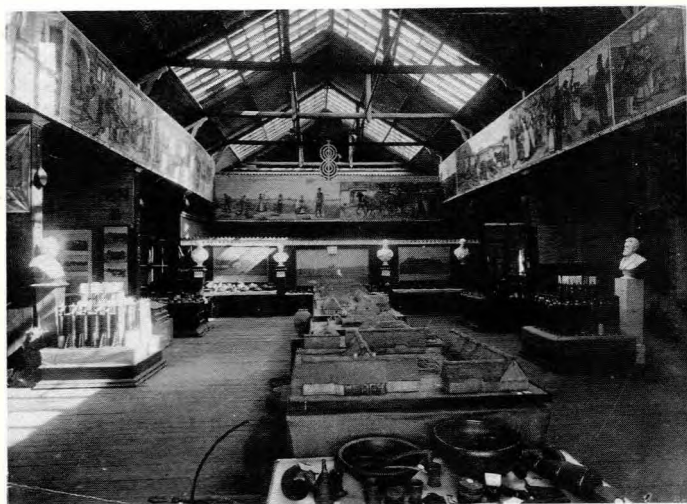

Fig. 2. Landbrugsmuseets første udstilling i træbygningen ved landbrugsskolen i Lyngby var suppleret med genstande fra Dansk Folkemuseum, bl.a. bylavssagerne i forgrunden. Husmodellerne midt på gulvet var fra udstillingen i 1888, og det samme gælder gibsbusterne af landbrugets koryfæer. Billedfrisen af gamle arbejdsmåder og folkeskikke var udført af Rasmus Christiansen til Odense-udstillingen år 1900.

Elfelt fot. o. 1903.

landbrug«. Man kunne derfor i hverveskrivelsen pege på muligheden af at få oprettet et landbrugsmuseum og henstille til udlånerne af genstande til udstillingen, om de ønskede deres ting tilbagesendt, eller om de var at betragte som gaver. I så fald ville de ved udstillingens slutning blive indlemmet i det påtænkte landbrugsmuseum eller i Dansk Folkemuseum.

Udstillingen og landbohistorien

Effekten af udstillingen som helhed er nok svær at måle. Set i vor sammenhæng kan vi konstatere, at den blev starten på det danske landbrugsmuseum, men hvilken indvirkning havde den på de besøgende, som kom i et overraskende stort tal. Ifølge den trykte oversigt blev det samlede besøgstal på 1.367.532. Udstillingen virkede ikke blot ved de ting, der vises, men ved den litteratur, den fremkaldte. I den officielle beretning er optaget ikke færre end 327 numre omfattende kataloger, skrifter udgivet af udstillere og en omfattende række artikler i fagtidsskrifter. Blandt disse skrifter var Edvard Holms bog »Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af det 18. Aarhundrede« og Rasmus Mejborgs »Billeder med Billedtext, omhandlende gamle danske Hjem fra det 16. og 17. Aarhundrede«.

Landbrugshistorien blev da ingenlunde glemt, heller ikke ved åbningshøjtideligheden, hvor lensgreve Krag-Juel-Vind-Frijs længe dvælede ved hundredårsjubilæet og reformernes betydning for det danske samfund.

»Det var ikke alene frihedens første lys, som her tændtes på det personlige område, men det var og blev også det faste og sunde grundlag for vor følgende udvikling, der har sat vort lille land og folk i stand til at bære mangen modgang, som det uden en stærk udfoldelse af de tidligere bundne kræfter næppe ville have været muligt at vinde over«.

Ved udstillingens slutning skulle det vise sig, om det var muligt at realisere de planer, der havde været fremme. Da udstillingen gav overskud, blev landbrugets andel godt 16.000 kr. Med dem og med 371 af de indsendte numre til den landbohistoriske afdeling, var der skabt et – omend beskedent –

grundlag for et landbrugsmuseum. Hvad var da det næste træk?

Det er ikke hensigten her at skrive Landbrugsmuseets historie. I en årrække måtte det igennem en foreløbighedsperiode som en samling ved Landboskolen i Lyngby. Da lokalerne her blev for snævre for den voksende samling, kom der i en årrække et samarbejde med den frilandsafdeling af Dansk Folkemuseum, som tog sin begyndelse ved århundredskiftet. I de først genrejste huse reserveredes rum for landbrugsmuseets ting.

Da ledetråden i denne artikel imidlertid har været at redegøre for, hvordan og hvornår bonden kom på museum, vil det være rimeligt kort at runde af med de overvejelser, der fra forskellig side blev gjort om den karakter et dansk landbrugsmuseum skulle have. Jeg skal begrænse mig til de overvejelser, der kom frem, førend museet egentlig var blevet til.

Samlingen var ved den store udstillings ophør blevet anbragt i en træbygning ved Landboskolen med den forjættende indskrift: »Tilhører det vordende Landbrugsmuseum«. Bernhard Olsen omgikkedes da med tanken om, at samlingen der »som husvild og uden existensmidler« er blevet anbragt i Kongens Lyngby, egentlig ikke burde »udvikle sig selvstændigt udenfor de bestående historiske museer, til hvilke den efter sit væsen hører, meget mere end til at indordnes som apparat under et landvæsensinstitut, der dog væsentlig skal docere de nugældende landøkonomiske principper«. Det ses, at Bernhard Olsen arbejdede videre med sagen, for ved et møde i juni 1898 mellem Folkemuseets bestyrelse og Landhusholdnings-selskabets præsidium fremførte han, at »det nuværende Landbrugsmuseum er væsentlig en redskabssamling. Hele samlingen ser tilbage, men har ikke betydning for nutidens landmænd, som på forespørgsel fra Folkemuseet har svaret, at de ikke havde særlig interesse herfor – de ønske aktuelle sager«.

Hvordan Landhusholdnings-selskabet så på museets karakter på dette tidspunkt er ikke oplyst, men indenfor landbruget fandtes tilhængere af en aktuel linie. Flere af de adspurgte, fremtrædende folk indenfor landbruget, der havde fået stillet spørgsmålet, om der ønskedes et historisk landbrugsmuseum, havde samme indstilling, som den tidligere sekretær for det landbohistoriske udvalg Chr. Sonne på Knuthenborg avlsgård fremførte i april 1898:

»At vi, d.e. landbrugernes store hob, under nutidens økonomiske konkurrencekamp havde langt større tendens til at rette blikket fremad end tilbage. Det er det nye og fremtidige, der i langt højere grad end det forbigangne fængsler sindet og beskæftiger tankerne. Byd landmændene på forelæggelse af nye ideer eller på demonstrationer, der have nyhedens interesse, og de rejse langt for at nyde godt deraf. Men bydes der dem et selv nok så smukt udført billede af den udviklings vej, der alt er tilbagelagt, tror jeg kun det bliver en forsvindende minoritet, der gør nogen afstikker for at se og lære af dette billede«.

Noter

1. Holger Rasmussen: Dansk museumshistorie. De kulturhistoriske museer (1979).
2. Inger M. Boberg: Folkemindeforskningens Historie (1953).
3. Chr. Molbech: Ethnographisk Skizze af en jydsk Hede-Egn i Lystrup (trykfejl for Lysgård) Herred, med enkelte Bidrag til Skiltringen af den danske Almues Leveskik og Klædedragt, og de dermed i et halvt Aarhundrede foregaaede Forandringer (Hist. T., I, 1840, 165–204).
4. Se herom Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren (1976). Margit Mogensen: Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840–1915 (1984).
5. Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og værker (1979).
6. Bernhard Olsen kaldte det område, han skulle tage sig af, for Afdeling for nordiske Nationaldragter m.m., som han fik trykt som brevhoved under udstillingens officielle titel.
7. Holger Rasmussen: J. Olsen, Bakkebølle. Musiker-oldsagssamlers museumsmand (Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1977, 12–41).
8. Materialet til afsnittet om udstillingen i 1888 er hentet fra udstillingens trykte beretning ved C. Nyrop »Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888 (1890) og fra Landhusholdningsselskabets arkiv: Landbrugsmuseet (Erhvervsarkivet, Århus).

Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938

En dannebrogstækket landsby grundlægges i København i anledning af 150 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse

Af *Erik Helmer Pedersen*

I dagene 17.-26. juni 1935 var der folkefest i København. Dansk landbrug indbød til dyrskue og landbrugsudstilling på et 60 ha stort areal omkring det højtbeliggende Bellahøj mellem Brønshøj og København. Arealet var stillet til rådighed af Københavns Kommune. Det stod kommunen i den nette sum af 400.000 kr. at gøre det egnet til formålet, men de penge var givet godt ud, mente man på Rådhuset. Udstillingen formodedes at ville tiltrække provinsboere i titusindvis, hvortil kom et stort antal udlændinge. Landbruget havde på sin side investeret godt 1,6 mio. i foretagendet, og havde derfor ladet sine organisationer og virksomheder tegne en garantikapital på godt 1 mio.

Om kommunens interne regnestykke gik op, vides ikke. Men for landbruget blev det en kassesucces, og det af de helt store. Man havde ventet 650.000 gæster, om det gik højt. Der kom imidlertid 985.876, og de lagde 857.400 kr. i entreindtægter. Havde det ikke været for nogle kølige junitemperaturer, havde man nok nået millionen eller hver 3. dansker, rundt regnet.

Forud for de travle junidage lå henved tre års intense forberedelser under ledelse af Landbrugsraadets dynamiske generalsekretær Arne Høgsbro Holm. Han var krumtappen i alt, hvad der skete, og havde deltaget i så at sige alle møder i de

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, universitetslektor, dr. phil. Har bl.a. publiceret: Hedesagen under forvandling (1971), Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan 1919-1953 (1978), Drømmen om Amerika (1985), Pionererne (1986).

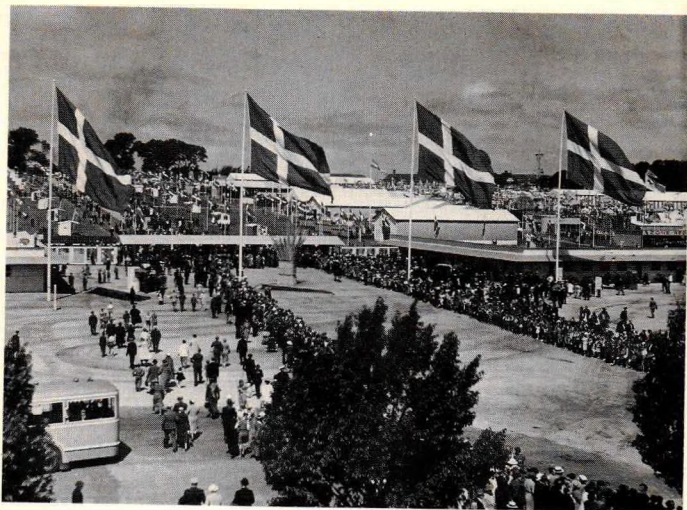

Fig. 1. Et kig ned over den flagprydede hovedindgang.
(Landbrugsrådets arkiv).

forskellige udvalg. For ham personlig blev udstillingen derfor en tredobbelt triumf. For det første beviste han endnu engang, at han som organisator ikke havde sin lige i datidens landbrugsverden. For det andet styrkede han derigennem sin stilling som generalsekretær for landbrugets øverste råd. For det tredje og sidste fik han derved en art satisfaktion for de hårde angreb, oprørsfolkene i »Landbrugernes Sammenslutning« (L. S.) havde rettet mod ham som administrativ leder af den kontingenterede kvægekseport siden landbrugskrisens begyndelse. Som det udtrykkes til allersidst i den godt 500 sider lange beretning, Landbrugsraadet udgav i 1939 om udstillingens forløb:

»Han (Høgsbro Holm) havde været den Drivfjeder, som satte Værket i Gang, og han havde under Forberedelserne og Gennemførelsen af Udstillingen alle Traadene i sine Hænder. Gennem Landbrugsudstillingen paa Bellahøj havde han sat sig et smukt og varigt Minde...«¹

Forhistorien

Fra 1845 og til og med 1900 afholdtes ialt 18 landmandsforsamlinger i Danmark, de tre i København (1852, 1869 og 1888). Oprindeligt påhvilede det ledelsen af en netop overstået landmandsforsamling at træffe forberedelser til den næste, men fra og med mødet i Århus 1866 stod Det kgl. danske Landhusholdningsselskab som arrangør. Fra første færd var der knyttet et dyrskue til mødet, men det var da af underordnet betydning i forhold til selve mødevirksomheden. Gradvis fik dog arbejdet med husdyrene en central placering, og dyrskuet blev en flere dages affære.

Landmandsforsamlingen i Odense 1900 blev imidlertid den sidste i rækken. Landboforeningernes fællesskuer rundt om i provinsen blev nu det sted, hvor husdyrbrugets mænd samledes for at bese hinandens dyr og gøre gode handel. Ved samme lejligheder gik snakken også livligt mand og mand imellem om konjunkturerne, politiken og om den fare for folkesundheden, de hastigt voksende byer betød. Om aftenen mødede man sig kongeligt i de selvsamme byer.

Ved det nye århundredes begyndelse var Landhusholdningsselskabets dage talte som det danske landbrugs toporganisation. For fremtiden måtte det samle sine aldrende kræfter om at tage sig af de faglige spørgsmål, som ikke allerede var forpagtet af andre organisationer. Desuden kunne det indtil videre stå som indbyder og som vært ved de »tvangsfri møder«, de andre organisationer på landsniveau ville deltage i. En landmandsforsamling var også et stort og kostbart arrangement at sætte på benene. Ved mødet i Odense 1900 deltog ikke færre end 1.733 dyr i et skue, der varede 9 dage.

Landhusholdningsselskabet forsøgte ganske vist ved flere lejligheder at få arrangeret en 19. landmandsforsamling, men selv om tanken blev mødt med en del sympati, kom der altid et eller andet i vejen, mest det med pengene. I 1921 var man dog nået så langt, at man havde fået nedsat et 17-mandsudvalg herom. Udvalget afholdt derefter et par møder, men selv om man, noget uforpligtende må det siges, talte om 1925 som et muligt udstillingsår, fik nej-sigerne under anførsel af jydernes P. P. Pinstrup overtaget. Det kostede mange penge at afholde sådan et stævne, og hvem skulle mon betale? Landmændene selvfølgelig og de havde som bekendt ingen penge at udvære

og slet ikke til tant og gøgl. Øboerne var dog positivt stemt, men de har som bekendt aldrig haft noget at skulle have sagt, når de jyske landboforeningsfolk først har talt. Husmandsforeningerne ville nok være med, men det måtte ikke koste (dem) noget.²

Industrirådet under anførsel af dets formand Benny Dessau fremkom i januar 1924 med en plan om at afholde en større erhvervsudstilling i København i 1925, men kunne knap nok få sine egne gjort interesseret i ideen. Og eet var i hvert fald sikkert: Så længe Pinstrup var med til at styre dansk landbrug, skulle man ikke til udstilling sammen med industribaronerne. De havde værsågod at holde deres grådige avancerhænder fra ærlige mænds lommer.

Næste forhandlingsrunde kom i 1934, hvor Pinstrup var blevet erstattet af landstingsmand H. Hauch som ledende præsident for Landbrugsraadet. I mellemtiden havde landbrugsvidenskabens og -teknikkens udøvere fået et afgørende ord at skulle have sagt i Landhusholdningsselskabet.³ Desuden var selskabets hidtidige repræsentation i Landbrugsraadet blevet overtaget af Husmandsforeningerne.⁴ For fremtiden skulle det koncentrere sine kræfter om at formidle, d.v.s. sprede kendskabet til de nyeste resultater inden for den relevante forskning. Men 150-års dagen for Stavnsbåndsløsningen rykkede stadig nærmere. Det måtte især berøre den ledende præsident i Landhusholdningsselskabet 1919-33, forpagter Chr. Sonne. Som ung og særdeles lovende landbrugskandidat havde han 1885 fået overdraget den ærefulde opgave at forberede landbrugsafdelingen inden for Den nordiske Industri, Landbrug og Kunstudstilling i København 1888, samtidig rammen omkring 100-års festen for Bondefrigørelsen.⁵ Nu præsiderede han 46 år senere ved et møde i Landhusholdningsselskabet 28. februar 1934. Deltagere var repræsentanter for Landboforeningerne, Andelsudvalget og Landbrugsraadet. Husmandsforeningerne udeblev.

Sonne åbnede mødet med at erindre om festlighederne i 1888 og om senere drøftelser om at afholde en 19. landmandsforsamling. Tro mod sin grundopfattelse: at landbrug og industri ikke var modstandere, men tværtimod samarbejdspartnere erindrede han om hovedideen bag festen i 1888: Landbrug og industri i broderlig forenet venskabspagt. Tanken tiltalte ikke Landboforeningernes folk, og H. Hauch betonedede,

at skulle man fejre 150-året for Stavnsbåndsløsningen, var der ikke rigtig plads til andre. Hauchs afvisende holdning kunne ikke komme bag på den altid så realistisk indstillede Sonne. I 1888 var den andelsorganiserede landbrugsindustri endnu i sin vorden, og derfor var landbruget langt mere beroende af de andre erhverv end nu, hvor landmændene selv forædlede og markedsførte de fleste af deres produkter. Sagen blev da også henvist til Landbrugsraadetets præsidium.⁶

I Landbrugsraadet var man på dette tidspunkt travlt beskæftiget med at forberede landbrugets deltagelse i verdensudstillingen i Bryssel 1935 det følgende år. I det interne udvalg, rådet i den anledning havde nedsat, havde såvel Hauch som Høgsbro Holm sæde. Oprindelig ville landbruget kun udstille sine produkter i Bryssel, men snart blev det også til dansk landbokultur. Som ved verdensudstillingen Paris 1900 skulle der i den anledning udarbejdes et større værk om det danske landbrugs historie.⁷ Til bogudvalget udpegedes Høgsbro Holm, Andelsudvalgets sekretær, cand. polit. A. Axelsen Drejer og forstanderen på Tune Landboskole, Niels Bredkjær. Resultatet af deres anstrengelser blev et større værk »Danmark, Landbruget« oversat til engelsk, tysk og fransk.⁸ 27 af den tids førende eksperter gav derigennem deres bidrag til forståelsen af landbrugets udvikling fra de ældste tider og til nutiden. Pengene hertil, 50.000 kr., fik man uden den traditionelle diskussion fra to af krisetidens nye fondsdannelser, Baconudvalgets Fond og Smørkontingentfonden.

Under Bryssel-udstillingen talte Høgsbro Holm med dens arkitekt Tyge Hvass, som gennem flere år havde stået for opbygningen af de danske afdelinger på de store internationale udstillinger. Hvass' virksomhed var en borgen for, at det danske indslag havde en egen stilfærdig tone i modsætning til den prangende, for ikke at sige brovtende parade, Mussolinis Italien og Hitlers Tyskland mødte op med. Skal der laves en større udstilling i 1938, er terrænet omkring Bellahøj velegnet til formålet, oplyste arkitekten ved den lejlighed.

Det var nu på høje tid at få taget hul på planlægningen af begivenhederne i 1938.

Dyrene skal med

På Landbrugsraadets møde 29. juni 1934 havde Hauch orienteret rådets medlemmer om mødet i Landhusholdningsselskabet. Efter hans opfattelse skulle stævnet i 1938 bygges op omkring et elitedyrskue med tilhørende landmandsforsamling. I første omgang fik han dog ikke større opbakning til sine tanker, men 1½ år senere var tonen en anden. Ved rådets møde 6. december 1935 fik præsidiet da bemyndigelse til at drøfte tanken mere indgående, ligesom sekretariatet kunne indkalde sekretærerne for de øvrige organisationer til en første drøftelse. Stedet måtte være København, mente den ledende præsident, men måske var det noksom bekendte fynske initiativ af en anden opfattelse, tilføjede han lidt sarkastisk (»Petersen-Dalum«: Nu er Jylland jo kommet til at høre til Fyn«).

Som Hauch så det, var det alene københavnerne, der kunne bære økonomien igennem ved en sådan udstilling.⁹ Omtrent samtidig afslog Landbrugsraadet at deltage i den danske afdeling af verdensudstillingen i Paris 1937. Kræfterne skulle nu samles om Bellahøj 1938.

Den 17. januar 1936 kunne Høgsbro Holm da holde sit forberedende møde med sine kolleger. Han stillede dem straks over for et par afgørende spørgsmål og lagde dem for en sikkerheds skyld svaret i munden: Skal landbruget lave udstillingen alene? Skal den være 100% dansk og ikke nordisk som i 1888 og har vi ikke behov for et større landmandsmøde for herigennem at erindre omgivelserne om landbrugets samfundsmæssige betydning? Med en enkelt dissens (Johs. Henriksen fra Husmandsforeningerne) lød der et fuldtonende ja fra deltagerne. Efter Niels Bredkjærs opfattelse trængte især landbougdommen til en historisk vækkelse. Såvel dens viden som dens engagement på det historiske gebet var langt under middel. Oplysningsbudskabet måtte dog pakkes lidt ind i film og folkefest, om det ret skulle sælges. Forsøgsleder H. Wenzel Eskedal fra Forsøgslaboratoriet tog begejstret imod ideen om en film. Huskede man ikke Palladiums folkekomedie »De bør forelske Dem« med Lis Smed i hovedrollen. Han kunne hvert fald ikke stå for det sted i filmen, hvor heltinden synger »Jeg er Havren« mens havren bølgede sig hid og did bag den kønne pige. Filmen er god nok, svarede Høgsbro Holm, men den går for meget i enkeltheder og overlader ikke meget til fantasien.

Selv havde han set flere propagandafilm, nazisterne i Tyskland havde lavet. De kunne deres kram, men selvfølgelig kunne man diskutere det budskab, de bragte. Andelsudvalgets Axelsen Drejer ville dog hellere tale om oplysning. Der måtte i den anledning udarbejdes de fornødne skrifter. Ikke for meget historisk stof, betonedede de sjællandske landboforeningers K. Skovgaard, fra 1942 professor i landbrugsøkonomi ved Landbohøjskoler. Det samme sagde Karl Madsen fra Landboforeningerne. Bøger har vi nok af, fastslog N. Chr. Nielsen fra de jyske husmandsforeninger. Kan vi mon nå det hele, spurgte J. K. Haugaard fra de jyske landboforeninger. Han og kollegaen fra Fyn, N. Peter Poulsen, tænkte især på et elitedyrskue. Desuden skulle landbrugets egen industri samt dets følgeindustrier inviteres med.¹⁰

Høgsbro Holm sammenfattede ikke mødets resultater, men resumerede senere sine indtryk herfra for præsidiets medlemmer.¹¹ På et aftenmøde den 20. februar 1936 fortsatte derefter drøftelserne i sekretærerens kreds. Til indledning erindrede Høgsbro Holm om de punkter, man var blevet enige om ved det forrige møde: 1. at Stavnsbåndsløsningen skulle fejres i dansk regi og af landbrugets egne organisationer med tilknyttede industrier, og 2. at det centrale element var et dyrskue med tilhørende maskinudstilling. Og var det ikke en idé at lave en fælles produktudstilling? Mottoet bag det hele skulle være kontrasten 1788–1938, formet som et dobbelt panorama. I Landbrugsraadet havde man lige holdt møde med Københavns finans- og hospitalsborgmester Peder Hedebol. Denne var stærkt interesseret i at placere udstillingen på arealet til gården »Bellahøj«, en af kommunens mange gårde.

Som den første fik Axelsen Drejer ordet. Han og Andelsudvalgets formand, brugsforeningernes formand Laurits Broberg ville gerne lave en andelsudstilling som led i arrangementet. Desuden ville han gerne have udarbejdet en landbrugsbibliografi og et udvidet festprogram med diverse artikler om landbrugsfaglige emner. Desuden kunne man lade afholde foredrag under mødet. Tanken om foredrag midt om sommeren huede dog ikke Haugaard og Skovgaard. Tivoli havde jo åbent. Mejeriforeningernes L. P. Frederiksen ville overveje at flytte den påtænkte mejeriudstilling fra 1937 til det følgende år, men så skulle den holdes i Forum og ikke på terrænet. Over for disse organisations -praktiske og -taktiske udspil ville

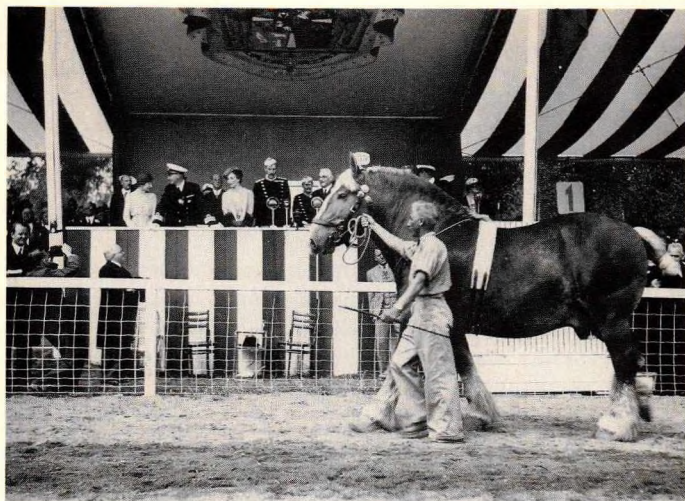

Fig. 2. Kongeprismodtageren blandt hestene på landbrugsudstillingen jødehingsten »Himmerlands Eg« føres forbi kongetribunen. (Landbrugsrådets arkiv).

Landhusholdningsselskabets Axel Nielsen gerne fremholde de kulturelle aspekter. Han så gerne lavet en kulturel, historisk film, der viste landbrugsarbejdet i gamle dage. Det tiltalte også redaktøren af »Vort Landbrug«, Kr. Raunkjær, men så skulle miljøet være realistisk tegnet og ikke som en forkromet udgave af den barske virkelighed. K. Skovgaard måtte ud fra egne erfaringer fra de sjællandske landboforeningers jubilæumsskue i Fælledparken i 1930 slå fast, at folk først og fremmest kom for at se på dyrene. 8–10 dage var det maksimale, f. eks. fra fredag til den efterfølgende søndag. Dermed havde man også fat i to af københavnernes lønningsposer. Sjællænderne havde i 1930 335.000 gæster over 4 dage. Det ville give 6–700.000 i 1938 og dermed 800.000 i entré forudsat udstillingen varede i 10 dage. Men der skulle bestemte tegnes en garantikapital.

Ved Landbrugsraadets næste møde kunne Høgsbro Holm da berette, at kredsen af sekretærer gik ind for at festligholde 150-års jubilæet i form af en stor landbrugsudstilling. Nu

måtte der skaffes den nødvendige garantikapital, så planlægningen kunne gå i gang. Han fik da også grønt lys for at søge Toldkontingentkontoen om et tilskud på 200.000. Endvidere lovede slagterierne og mejerierne hver at skaffe 200.000.¹²

København er stedet

På det således skitserede grundlag tog præsidiet derefter sagen op til realitetsdrøftelse. Udgangspunktet var et notat, der resumerede resultaterne af drøftelserne 17. januar og 20. februar. Udover en historisk udstilling og et elitedyrskue skulle der etableres specialudstillinger om andelsbevægelsen, udstykningen, maskinanvendelsen, planteavl og landbrugets binæringer. Endvidere kunne man tænke sig forskellige produktudstillinger. På det kulturelle område var der tale om at udgive oplysende skrifter, et katalog samt en efterfølgende mindebog. Desuden skulle der optages en film. Mejeriudstillingen ville blive flyttet et år. Kontrasten 1788–1938 var det gennemgående tema, sat op som et dobbelt panorama. Oplysning og afsætningspropaganda var de to nøgleord. Stedet var København, nærmere bestemt arealet på Bellahøj. Varigheden var 10 dage.

Efter »en længere Forhandling« enedes præsidiet tilsidst om at fejre begivenheden. Proceduren måtte da være den, at Landbrugsraadet formelt vedtog dette, og at man derefter, helst den samme dag, fik tilslutning hertil fra en bredere kreds.¹³ I mellemtiden havde mejerier og slagterer stillet 400.000 kr. til rådighed som garantikapital og med et bidrag på 200.000 fra Landboforeningerne var beløbet nu oppe på 600.000 kr.¹⁴

På rådets møde 11. april 1936 kom sagen til endelig beslutning. Indledningsvis trak Hauch hovedlinjerne op i forslaget og meddelte, at Andelsudvalget gennem dets organisation nok ville dække differencen mellem den tegnede garantikapital og det nødvendige beløb på 1 mio. Stedet måtte være København. I København fandtes som bekendt Frihedsstøtten samt det befolkningsunderlag, som kunne bære en sådan udstilling igennem. Øverst i udstillingshierarkiet skulle kong Christian X sidde, mindre kunne ikke gøre det. På næste etage

kom et ærespræsidium, derefter et præsidium (Landbrugsraadets!), et arbejdsudvalg og nederst et beslutningsdygtigt økonomiudvalg. Efter et par supplerende kommentarer og spørgsmål samt en varm anbefaling fra Petersen-Dalums side var sagen vedtaget i rådet.¹⁵

Samme eftermiddag holdtes det endelig besluttende møde med organisationernes ledere og sekretærer. Hauch ridsede påny hovedpunkterne op, og erindrede om, at den tegnede garantikapital kunne blive brugt til sidste øre. Budgettet var nu oppe på 1,5 mio. I øvrigt var man enige om at afholde udstillingen i København. Ingen ytrede sig mod de fremførte synspunkter. Dog mente et par kvægbrugsrepræsentanter, at 10 dage på Bellahøj var for meget at byde præmiekøer. Under alle omstændigheder ville deres ejermænd tabe penge herved.

På studietur i Tyskland

Planlægningen kunne nu for alvor gå i gang. I en sådan situation havde man behov for at få inspiration udefra, og hvad var da mere nærliggende end at lade blikket glide sydover. Nazi-Tyskland lod naturligtvis ikke en chance gå fra sig til at udstille sig selv i en ramme af billigt sølvpapir og tarveligt propagandamateriale. I 1936 havde danske landbrugsfolk mulighed for at se modellen anvendt mindst tre gange: den 3. Reichsnährstand-udstilling i Frankfurt a/M 17.-24. maj, den 4. Reichstagung der nordischen Gesellschaft i Lübeck 30. maj - 6. juni og endelig det store rigsbondestævne i Goslar i juli.

I Frankfurt var det d'herrer J. K. Haugaard og K. Skovgaard, som tegnede de danske interesser, i Kiel Høgsbro Holm og i Goslar Hauch. Såvel Skovgaard som Haugaard rapporterede til Høgsbro Holm om deres indtryk. Skovgaard beundrede den disciplin og orden, hvormed dyrene blev ført ind i ringen. Vogternes uniformering i hvide jakker og kasketter samt dyrenes ensartede udstyr gav fremføringen en disciplineret og dermed appelgivende karakter. Hvad angik de belærende dele af udstillingen, lagde man dernede megen vægt på anskuelsesundervisningen, nærmest en art kunst i form af panoramisk opbyggede tableauer. Det oplysende måtte her give plads for det retrospektive, »for Konstateringen af Resultater og Kendsgerninger«. Derfor burde Bellahøjskuet ikke

alene anlægges ud fra historiske (= oplysende) synspunkter, men også ud fra agitatoriske, »visende hvad den danske Bonde bærer paa sin Ryg af den danske Folkehusholdning, hans Betydning som Folkets »Ernærer- og Blodfornyere« for at anvende den tyske Udtryksform...«

Haugaard havde især bidt mærke i tyskernes faglige præstationer, og de imponerede ham ikke. På det punkt kunne vi let slå dem, mente han. Også han havde bemærket de fyndord, der var malet på lærredsvæggene i den stærkt rumopdelte messebygning: »Fornægtelse af den tyske Bondestand = Folkedøden. Gennem Forøgelse af den tyske Bondestand sikres Tysklands Fremtid«. Den slags propaganda gav Haugaard ikke meget for. Det er jo kun et spørgsmål om at have penge nok til rådighed, fastslog han.¹⁷

Som den drivende kraft i arbejdet havde Høgsbro Holm hermed fået noget at tænke på. Først skulle der dog ryddes nok en forhindring til side. Petersen-Dalum havde pludselig fået den idé, at udstillingen kunne placeres i Odense i stedet for København. I den anledning havde han ført en samtale med borgmesteren og magistraten i Odense, og de havde fundet de krævede betingelser acceptable.¹⁸

Det fynske udspil kom til behandling på Landbrugsraadets møde i juni. Hauch oplyste indledningsvis, at der nu var tegnet en garantikapital på 800.000. I den sidste tid har der rundt om i landet været en del diskussion om festen i 1938, fortsatte han. Alle var godt klar over, at præsidenten her sigtede til den voldsomme agitation, L. S. havde ført imod tanken med det klare formål at skade de »gamle« organisationer og deres ledende mænd. Således havde tre landboforeninger i Hjørring amt opfordret de jyske landboforeninger til at standse alle forberedelser, indtil landbruget havde fået arbejdskraft og økonomi nok til at klare dagen og vejen selv. Ved et formandsmøde 25. juni havde et stort flertal afvist dette, og dermed var den sag ude af verden.

Også Petersen-Dalum havde haft problemer med sine lokalforeninger og da især den i Fåborg. Det er nok i denne sammenhæng, man må se hans noget pludselige udspil om at flytte mødet til Odense. I den anledning havde Hauch sådan rent en passant spurgt Århus' borgmester, om ikke de kunne klare opgaven. Jo sagtens, lød svaret. Præsidenten var dog stadig af den opfattelse, at økonomiske hensyn bød landbruget at holde

fast ved København. Mejerier og slagterier var vistnok af samme opfattelse, mente han. Det løber helt rundt for mig, erklærede vicepræsidenten, Husmandsforeningernes Jens Holdgaard. Vi var jo alle enige om at holde os til København, og det var Petersen-Dalum selv med til at vedtage. Men hvis provinstilhængerne kom med een mio. i garantium, stillede sagen sig nok lidt anderledes. De fleste var 100% enige med Hauch og Holdgaard, kun formanden for Jydsk Andelsfoderstofforening, Peder S. Pedersen og næstformanden i Jyske Landboforeninger Aage Nikolaisen talte provinsens sag. Petersen-Dalum var ikke selv til stede. Han havde taget fejl af mødetidspunktet. Vi holder altså fast ved København, medmindre kommunen bakker ud, konkluderede Hauch derpå.¹⁹

Historien gør knuder

På Axelborg arbejdedes der nu på højtryk med planerne for udstillingen. Den noget træge garantitegning fik samtidig en moralsk opbakning derigennem, at Husmandsforeningerne meldte sig med en garanti på 10.000 kr. Desuden gik magistraten i København ind på de ønsker, Landbrugsraadet havde fremført om klargøringen af Bellahøjarealet. Dansk Kulturfilm ved Thomas P. Hjejle havde desuden udarbejdet et skitseforslag til en film om bondestandens historie efter 1788. Alt dette kunne Hauch berette for sine rådskolleger ved Landbrugsraadets efterårsmøde 1936. Nu var det på tide at få vedtaget organisationsplanen for arbejdet, i særdeleshed det vigtige spørgsmål om specialudvalgenes sammensætning, fastslog han. Hans (og Høgsbro Holms) tanker gik ud på at lade rådssekretariatet udarbejde forslag til udvalgenes sammensætning. Dernæst skulle organisationerne i Landbrugsraadet udtale sig herom og endelig skulle sekretariatet bede de pågældende om at gå ind i arbejdet. Det lå allerede fast, at mejeriernes Søren Overgaard skulle være formand for økonomiudvalget og slagteriernes nye formand M. Byriel næstformand.

Høgsbro Holm supplerede her sin præsident ved at konkretisere sine tanker om udvalgenes udpegning og sammensætning med dyrskueudvalget som lærestykke. Dette udvalg måtte atter sammensættes af flere underudvalg for de enkelte

racer og arter og af formændene for landboforeningernes og husmandsforeningernes provinsielle husdyrbrugudvalg med tilhørende konsulenter m.m. (udvalget blev på 50 personer!) Det var nok en god idé at lade Landbrugsraadet besætte alle formandsposterne, mente rådets sekretær. I hvert fald skulle rådet være direkte repræsenteret i det historiske udvalg, dertil Landbrugsmuseet (»gamle« K. Hansen), Landbohøjskolen (professor O. H. Larsen), højskolen (forstander Hans Lund, Rødding), landbrugsskolerne (Niels Bredkjær), universitetet m.fl. Da ingen kom med bemærkninger hertil, var forslaget vedtaget.²⁰

Trods den manifesterede enighed opstod der alligevel problemer, mest forårsaget af den gærende L.S.-uro. Først da man ændrede målsætningen fra »festligholdelse« til »landmandsforsamling« blev der påny stille om sagen. Andelsudvalgets Axelsen Drejer var dog ikke helt tilfred med proceduren omkring besættelsen af udvalgsposterne. Bestandig var han sindet at tegne cirklen omkring Andelsudvalget og andelsorganisationerne så snæver, at Landbrugsraadet og især Høgsbro Holm ikke kunne få foden i klemme i døren.²¹ Det lykkedes ham dog også at få gjort andelsudstillingen til en verden for sig midt inde på terrænet. Mejeriforeningerne var på deres side fast besluttet på at holde fast ved beslutningen om at afholde landsmejeriudstillingen i Forum, selv om det var usikkert, om hallen kunne nå at stå færdig til tiden. Landbrugsraadet skulle ikke blande sig for meget i branchernes forhold.²² Høgsbro Holms drøm om en produkt- og afsætningsudstilling blev til nogle vægkort med tilhørende lyssignaler om markederne for dansk landbrugseksport. De blev placeret i 6. og sidste rum på den historiske udstilling.

Det skulle i øvrigt vise sig, at netop forberedelserne til den historiske udstilling blev de mest problemfyldte. Underudvalget om bogproduktion ville have skrevet en bog om den danske bondestand siden 1755, men hvem skulle gøre det? Redaktør A. Garde var til et tysk forlag i færd med at skrive om den danske andelsbevægelse, kunne det være en idé at bruge hans manuskript? Men her kom navnet Fridlev Skrubbeltrang ind i billedet. Han var cand. mag. i historie og dansk og var ved at lægge sidste hånd på en disputats om den danske husmandsbevægelse. Flere gik stærkt ind for dette forslag, ikke mindst hans læremester, professor Albert Olsen ved Universitetet, og

det faldt slet ikke udvalget svært at gå ind for hans kandidatur, da man først havde set hans oplæg til en bog på ca. 250 sider om »Den danske Bonde 1788–1938«. Axel Garde skrev i stedet bogen »Fra Fællesskab til Fællesskab«. Desuden udarbejdede Max Lobedanz og Aksel Milthers en fortegnelse over 1.200 danske bøger og tidsskrifter »Dansk Landbrugslitteratur i Udvalg«. De landbrugsfaglige bidrag til bogen fra 1935 blev samtidig omarbejdet til »Husdyrbruget i Danmark«, »Planteavlen i Danmark«, »Landbruget og det økonomi« og »Landbrugets Organisationer«. For de enkelte deludstillinger blev desuden udarbejdet mindre pjecer, som hver for sig skildrede baggrunden for det fremlagte materiale.

Det historiske udvalg havde også grænsedragingsproblemer til andre udvalg. Maskinudstillingen ville gerne vise historiske redskaber og maskiner. For planteavlsudstillingens vedkommende ville landbrugslærer N. P. Gaardmand gerne etablere en frilandsdemonstration, hvor stavnsbåndsbondens miserable trevangsbrug blev konfronteret med nutidsbondens rekordstore høstudbytter. Til formålet blev anlagt to parceller på hver 3.000 m². De blev placeret foran planteavlsudstillingen, så folk kunne tage forholdene direkte i øjesyn. I den ene afdeling vistest jordfællesskabet i den gamle landsby og i den anden landsbyen af i dag med dens spredte placering af gårdene. I den gamle landsby krøb huse og gårde sammen om kirken for ligesom at holde hinanden oprejst. Hver gård havde sin omgærdede toft, og her havde humlehaven og de få forkrøblede frugttræer deres plads. Uden for toften lå trevangsbruget med dets ineffektive opdeling i vange, åser og agre »besaaet med Datidens blandede, urene, sygdomsbefængte og forkrøblede Afgrøder...«, som det hedder i Gaardmands senere beretning. Men selv om jorden blev besået med »Gammel dansk landbyg« og »Brandig hedehavre« voksede det kun alt for godt, da udstillingen nærmede sig. Halvdelen af kornet måtte da rykkes op med rode, og resten blev med få dages mellemrum sprøjtet med natriumkloratopløsning for at få marken til at se »historisk nok ud.« Det lykkedes kun mådeligt.

Musemsinspektør Jørgen Olrik fra Frilandsmuseet havde på et tidligere tidspunkt fået varmhjertet tilslutning til sin idé at købe en gammel bondegård i Pebringe på Stevn med henblik på genopførelse på Bellahøj. Tanken måtte dog skrin-

lægges, da sælgerens advokat forsøgte at presse salgsprisen yderligere i vejret. I stedet leverede museet en gård fra Gevninge ved Roskilde.

Statskonsulent K. Hansens tanker om en landbohistorisk udstilling forekom Høgsbro Holm og flere andre for museumspræget. En art historisk kavalkade, anskuelsesformen som den kaldtes andetsteds, var efter deres opfattelse langt at foretrække. Derefter havde K. Hansen ikke tid til at være formand for udvalget, og i stedet måtte Axelsen Drejer og Hans Lund i fællesskab påtage sig hvervet. I tidens fylde blev den historiske udstilling til en samling portrætter af de ledende mænd i 1788, et større billedmateriale med bl.a. »historiske« rekonstruktioner af maleren Rasmus Christiansen, kort og dokumenter o. lign. »Endelig Billeder af de tre Kvinder (flere kunde ikke findes), som Tid efter anden har spillet en Rolle i Landbrugets Fremgang: Hanne Nielsen, Sofie Rostrup og Anine Hansen...«, som Søren Alkærsig udtrykker det i sin beretning.

I et af rummene var væggen dækket af en mangefløjet historisk-statistisk oversigtstavle med begivenheder og årstal fra de ældste tider og til 1938, udarbejdet af cand. polit. M. Gormsen. De fire landbrugskriser i 1720'erne, 1820'erne, 1880'erne og 1930'erne var her sat i knappe kontrastvirkninger.

Den samme teknik var anvendt i O. H. Larsens driftsøkonomiske udstilling, hvor modeller, tavler og grafer demonstrerede udviklingen fra 1780erne og til 1938. Hovedvægten blev naturligt nok lagt på at skildre de 20 nærmest forudgående år. Hertil kunne man hente stof i de publikationer, Landøkonomisk Driftsbureau havde udgivet fra og med dets oprettelse i 1918. Det må have glædet mangen en husmand blandt udstillingens gæster at se, hvorledes husmandsbruget gav dobbelt så stort et samfundsmæssigt udbytte som de store gårde.

Men også denne udstilling forekom moderne landbrugsfolk for akademisk. I stedet lod man en ekspertgruppe under ledelse af Karl Madsen udforme en erhvervsøkonomisk udstilling, hvor man med klart erhvervspolitisk sigte ville vise landbrugets aktuelle situation i tekster og tal. Den kom til at hedde »De samvirkende danske Landboforeningers erhvervsøkonomiske Udstilling«. Tavlerne blev opstillet langs Bellahøjvej og tiltrak sig derved megen opmærksomhed, hedder det i be-

retningen. Her kunne folk med egne øjne se, hvor lille et afkast landbruget fik af sine anstrengelser, sammenlignet med industriens forhold. En gårdejer og en husmand tjente langt mindre end arbejderne i industri og håndværk, og hvor alle andres formuer var steget i værdi gennem de seneste år var landbruget i færd med at opspise sine sparepenge, i hvert fald indtil 1934.

Landbokulturen gæsteoptræder på Bellahøj

Høgsbro Holm havde brugt sine øjne godt i Tyskland. På rigsbondestævnet i Goslar havde han set, hvorledes man dér indkaldte hjemstavnskulturelle indslag fra de tyske provinser. I administrationsudvalget fik han da tilslutning til at omplante ideen til dansk grund, og følgelig blev der udskrevet en konkurrence om det bedste danske hjemstavsskuespil. Førstepremien blev vundet af Fredrik Nygaard med stykket »Ske Bonden hans Ret.« Det skulle opføres hver aften under udstillingen på en friluftsscene, der blev opført til formålet. Endvidere blev der planlagt gymnastikopvisning med børn og unge fra de enkelte amter, krydret med gæsteoptræden af Niels Bukhs berømte elitegymnaster fra Ollerup. Ved siden af det kropslige skulle der også være musikalske indslag (»De fynske Musikanter«), folkedans m.m., altsammen introduceret med største entusiasme af hjemstavnskulturens varmeste talsmand, statsskovrider Poul Lorenzen.

Landsbyens skole- og ungdomsgård hed et projekt, som Undervisningsministeriet tegnede sig for inden for udstillingens rammer. En række love om ungdoms- og aftenskolen, om det folkeoplysende arbejde, om landbrugsfaglig ungdomsundervisning og om folkeskolen (1937-loven) motiverede her, at man viste de besøgende, hvorledes en moderne skole- og ungdomsgård kunne bygges op. Til det formål skulle der ikke bygges murstenspaladser, betonede statskonsulent F. C. Kaalund-Jørgensen i sin beretning. Tværtimod skulle skolebygningerne have et midlertidigt præg, så det i hvert fald ikke skulle forhindre en løbende tilpasning til nye reformer. Ud over skolestuerne med tilhørende bibliotek og læseværelse var der i den viste skolebygning også afsat plads til gymnastiksal, spise-lokaler, et kombineret læge- og tandlægeværelse og natur-

ligvis håndvaske til den personlige hygiejne. Det så meget moderne ud, og mange besøgende har sikkert hentet inspiration til en snak i sognerådet herom. Men om kommunens økonomi tillod den slags luksus, melder historien intet om.

Som institution var skolen på Bellahøj repræsenteret ved en skoleudstilling, afholdt i den gamle skole fra St. Tårøje under Vemmetofte Kloster. Her fandtes den tids indlæringsmidler, såsom tampen, en gammel bibel, Jesper Brochmands postil og Cramers regnebog. Føltes skolen trods alt for altmodisch, kunne man herfra bevæge sig over på den moderne kommuneskole, Københavns Kommune netop havde opført ved Bellahøj. Her var moderne pædagogiske hjælpemidler til overflod, også fordi en række firmaer havde udstillet det nyeste i skolemateriel.

De frie ungdomsskoler fik rådighed over et telt til deres udstilling. Maleren Troels Trier havde hertil udformet en frise på 14 malerier, der skildrede udvalgte episoder af bondestandens historie fra de ældste dage og til nutiden. Under frisen fandtes en større samling af fotografier af næsten alle folkehøjskoler i Danmark. På endevæggen sås et stort maleri af Troels Trier. Det symboliserede højskolens betydning for bondestandens åndelige udvikling. I dette telt blev der under hele udstillingsperioden holdt 2 foredrag hver dag, ét om formiddagen og ét om eftermiddagen.

På Bellahøjskolen vistes film gennem hele udstillingsperioden. Hovedstykket var her »Træk af dansk Landbrug«, optaget med støtte fra Laurits Andersens Fond. Den skildrede landbrugets betydning for så at sige alle andre erhverv og samfundsgrupper; den viste hvorledes dansk planteavl blev til forædlede danske produkter og den demonstrerede, hvorledes disse produkter nåede ud til klodens fjerneste egne. I slutningen betonedes landbrugets betydning for det danske samfund. Efter pres fra L.S. vistes også en kortfilm om en L.S.-demonstration ved en tvangsauktion hos en statshusmand.

Udstillingen som arkitektur

Selv om arkitekt Tyge Hvass havde været inde i billedet fra det øjeblik, udstillingsplanlægningen begyndte, gik der næsten et år, før han havde fået sin endelige ansættelse som udstillings-

Fig. 3. En fotografisk gengivelse af planche i udstillingspjecen om udstillingens omfang.

arkitekt. Til gengæld havde han sin grundidé klart aftegnet, inden udstillingen begyndte at tage form. I stedet for at begræde de ulemper, et stærkt skrånende terræn ville medføre, brugte han højdeforskellene til at skabe orden og sammenhæng i arrangementet. Hovedindgangen blev placeret på terrænets laveste del. Derved opnåede han, at gæsterne fra første færd kunne iagttage udstillingen som en opslået bog i glitrende farver. Ved indgangen placeredes 4 store dannebrogflag på 21 m høje master. Efter passagen af indgangen gik turen videre op ad en flagallé, hvor hundreder af flag blafrede i vinden. Sammen med teltens blå-hvide farvekontraster fik sceneriet derved præg af noget eventyragtigt, noget der stod i modsætning til de hverdagsagtige realiteter, som udstillingen skulle vise.

Til venstre for flagalleen lå staldene med de kostbare præmiedyr og i midten den store forevisningsring. Her var bygget en pompøs tribune, hvorfra gæsterne kunne overvære begivenhederne i ringen. Tilhøjre fandtes den store maskinudstilling, der strakte sig helt op mod terrænets højeste punkt. Her var rejst en 35 m høj majstang, udstillingens vartegn. Desuden var gården fra Gevinge bygget op på det højeste sted. Det var jo dér, det hele begyndte. På den anden side af den afspærrede

Bellahøjvej fandtes planteavlsudstillingen med den allerede omtalte frilandsdemonstration samt udstillinger vedr. husholdning, havebrug og kolonihaver. Da der i forvejen lå to haveområder her, »Mønsterkolonen« og »Tjørnely« blev disse uden videre indlemmet som en del af programmet. I dagene op mod udstillingen havde havefolket travlt med at rive gange, luge bede og male huse for at kolonihaverne kunne præsentere sig fra den smukkeste side. Ellers ville der blive snakket om det, når landboerne vendte tilbage fra hovedstaden. Helt oppe mod Bellahøjskolen placeredes den historiske udstilling samt den store friluftsscene med plads til ca. 10.000 tilskuere.

På vejen tilbage fra friluftsscenen kunne den besøgende kigge indenfor i et moderne statshusmandsbrug, opført til lejligheden af Statens Jordlovsudvalg. Formålet var at vise, hvorledes et brug på 18–20 tdr. land kunne indrettes. Stuehuset blev udstyret med moderne fabriksmøbler »for derigennem at give Ideer til gode, billige og smukke Ting og en hensigtsmæssig Indretning af Hjemmet, naar Husmandsfamilien staar overfor Nyanskaffelser... skrev jordlovsudvalgets formand, Niels Frederiksen i den efterfølgende beretning. Der rejste sig straks en del kritiske røster mod netop denne disposition. Det gav almindelige mennesker mindreværdskomplekser at se den slags luksus, som de slet ikke havde råd til i virkelighedens verden.

Når gæsterne havde passeret den store udstillingsrestauration, kunne de gå tilhøjre ad Bellahøjvej. Her havde de på venstre hånd en række specialudstillinger om så forskellige emner som skovbrug, jagt, redningsvæsen, Færøerne og Det danske Hedeselskab.

Turen kunne da passende afsluttes ved staldene. De var bygget som enkeltrækkede »bygninger«, fordi det almindeligt anvendte dobbeltrækkesystem ikke kunne anvendes på grund af det stærkt skrånende areal. Det havde til gengæld den fordel, at publikum kunne se hele dyret fra snude til halespids modsat de dobbeltrækkede stalde, hvor dyrene vendte halen ud med gæsterne. Ialt fandtes 2,6 km stalde, så der ville blive noget at se på. De næsten 2.000 dyr skulle passes af 1.000 vogtere, der blev indkvarteret i 131 8-mands telte af typen militære pyramidetelte. Alt indbo var nummereret, så hver vogter kunne finde sit udstyr. Der herskede en militær orden i telthøjen, også af den grund, at vogterne ikke blev identificeret

med navne, men med nr. Al tobaksrygning var strengt forbudt, og det samme gjaldt aftenbesøg. Vogternes principaler kunne få pengene til deres folk indsat på en særlig konto, således at vogterne kun kunne hæve et vist beløb pr. dag. Hver morgen var der gymnastik ved en gymnastiklærer fra Bellahøjsskolen. Overopsynet påhvilede to befalingsmænd fra hæren. Ordning muss sein.

I vogterbyen havde man anvendt danske militærtelte. Når det drejede sig om de egentlige udstillingstelte, var intet dansk firma leveringsdygtigt. I stedet måtte man gå til Tyskland, hvor man lejede 12 store udstillingstelte. I den anledning kom der en *tysk* montør herop for at overvåge, at tre *danske* tømrerfirmaer stillede teltene rigtigt op. En del mindre telte blev dog stillet til rådighed af danske firmaer.

Omverdenen var i god tid blevet holdt orienteret om den store begivenhed. Propagandavirksomheden fik fra januar 1938 et professionelt præg. Man havde nemlig ansat en pressesekretær, Kai Johansen. Han var fra 1936 til 1938 Venstrepressens korrespondent i London. Fra 1938 til 1946 var han Landbrugsraadets pressemedarbejder, hvorefter han gik ind i diplomatiet. Statsradiofonien, som Danmarks Radio hed den gang, viste sig også venligt indstillet over for udstillingen. Udover en række optaktudsendelser bragte man hver dag i udstillingsperioden en eller flere udsendelser om begivenhederne. På forhånd var der udarbejdet flere pjecer om udstillingen, herunder een på engelsk. Efter en plakatkonkurrence præmieredes to oplæg fra henholdsvis Henrik Hansen (»Sædemanden«) og Henry Thelander (»En eftertænksom bonde i høst«). Henry Hansens sædemand blev den gennemgående vignet for udstillingen.

Alt var nu ved at være på plads. I maj udbrød imidlertid en Mund- og Klovsygeepidemi, der en overgang så ret faretruende ud. Den havde især fat i de sønderjyske amter samt på Lolland-Falster. Det var da udelukket, at der kunne sendes dyr fra de afspærrede områder til Bellahøj. For en sikkerheds skyld fik det udstillede kvæg en gang serum inden afrejsen. Det var tysk serum, så det var der ingen risiko ved at bruge. Dagen før udstillingen rullede 5 særtog med 235 vogne ind fra provinsen. Vognene blev straks rangeret videre til Nørrebro station. Dér blev de tømt for deres kostbare last af præmiedyr. Efter et veterinært eftersyn blev dyrene i særlige transport-

vogne ført til staldene på Bellahøj, så de kunne være udhvilede til den store dag.

Nu ventede man kun på den uofficielle åbning den 17. juni. Udstillingens høje protektor kunne desværre ikke komme til stede den dag, da han var til 80-års kongefødselsdag i Sverige. Derfor måtte udstillingen vente med at blive åbnet til dagen efter åbningen.

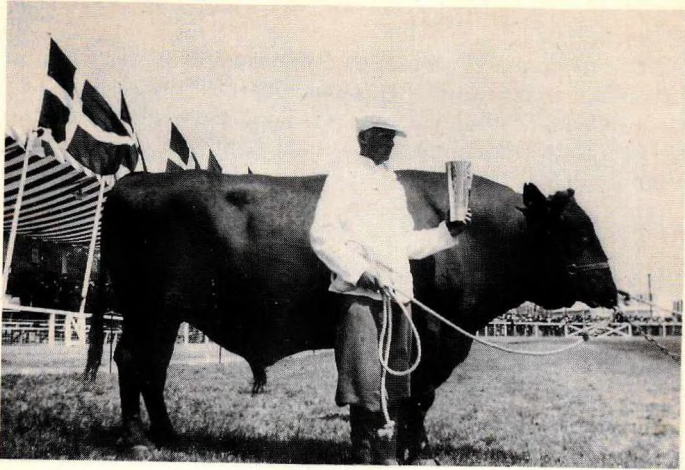
Flagene går til tops på Bellahøj

Fredag den 17. juni 1938 kl. 12 gik flagene til tops på Bellahøj, og ivrige landmænd og enkelte andre gæster skyndte sig forbi tælleapparaterne. Samme morgen kl. 9 var såvel landsmejeriudstillingen i Forum samt fedekvægsudstillingen ved samme bygning blevet åbnet. 1.000 balloner steg til vejrs medførende præmiekuponer. To dage senere kom et brev fra Harzen: Send os venligst den lovede præmie! Seks beredne postryttere kom med specialstemplet post fra hele landet. Samme aften var der prøveopstilling på »Dyrene i ringen« og »Dyrenes parade«. Allerede her viste tribunen sig at være alt for lille.

Fra første begyndelse var tilstrømningen overvældende. Folk måtte ligefrem lukkes ind i hold. Og når de først var kommet indenfor, ville de ikke gå hjem. De kunne simpelthen ikke se sig mæt på de flotte dyr i staldene, og derfor fik de rejsetrætte præmiedyr ikke den fornødne hvile.

Næste dag kl. 10³⁰ blev udstillingen officielt åbnet. Det kneb for de indbudte gæster at nå frem til tiden, så stærk var tilstrømningen. Det meste af det officielle Danmark var repræsenteret derude, dog ikke arbejdernes organisationer. Dertil kom ca. 350 journalister og flere hundrede gæster fra udlandet, heriblandt ca. 30 fra England og 10 fra Tyskland. Alle protokollens diplomatiske kunstgreb måtte tages i anvendelse for at få gæsterne passende placeret. Hauch bød velkommen og udtalte bl.a.:

»Vi haaber, og vi tror, at vi ved Landbrugsudstillingen 1938 paa Bellahøj kan fortælle sandt og rigtigt om vort Erhverv, om dets Udvikling, om dets Stade, om dets Trængsler og frem for alt om Landbrugserhvervets Betydning ikke alene for Erhvervets Udøvere, men dets Be-

*Fig. 4. Præmietyren Dan Højager ført frem af sin uniformerede op-
passer.*

(Landbrugsrådets arkiv).

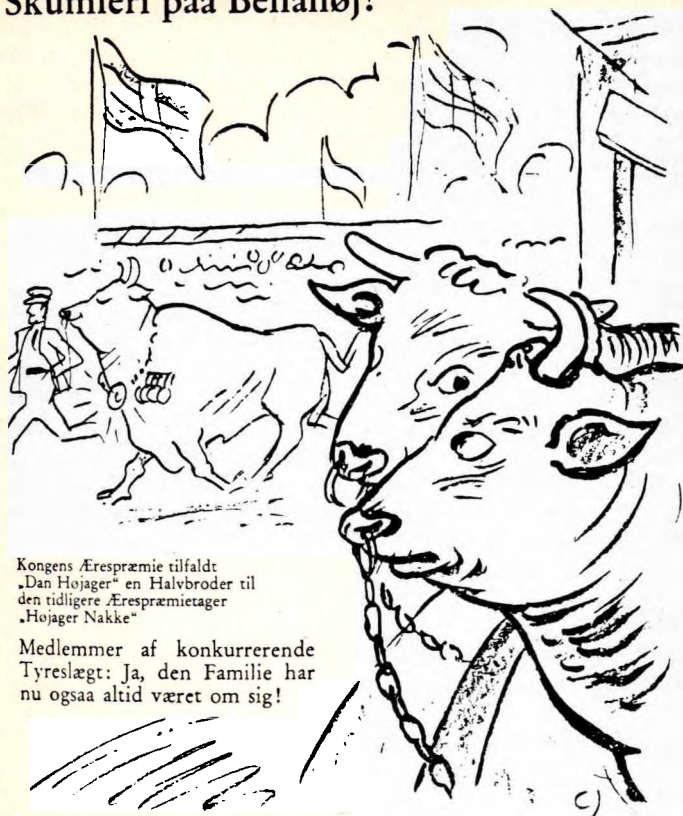
tydning for hele vort Folk og for vort Folks økonomiske
Fremtid.«

Derefter kunne kongen åbne udstillingen, og festen var for
alvor i gang.

Portene blev slået op til ringen, og ind kom et optog, der helt
tog pusten fra folk. Forrest kom de 126 tyre af rød dansk
malkerace. Flokken var anført af »Dan Højager«, som udover
ærespræmien også havde modtaget den kgl. pris. Dernæst
fulgte »Eske Øksendrup« og først som nr. 3 kom den »be-
rømteste af alle danske Tyre«, den 13 år gamle »Højager
Nakke«. Bag denne detronisering lå et menneskeligt eller i
hvert fald avlspolitisk drama, hvor iøjnefaldende bygnings-
træk som flot, lige ryg og et næsten fladt, særdeles velformet
kryds sejrede over avlsmæssige kvaliteter som høje fedt- og
smørprocenter hos »egne« køer i ret op- og nedstigende linje.
»Opstillingen var vanskelig, den skete, som rigtigt var, nær-
mest uden Hensyn til Alder og Avlsværdi; men det virkede lidt
hardt mod nogle af de »Gamle...«, skriver konsulent A. Wulff
Pedersen i sin beretning. Men eet er kongegunst, et andet

Skumleri paa Bellahøj!

Politiken 19.6

Kongens Ærespræmie tilfaldt
„Dan Højager“ en Halvbroder til
den tidligere Ærespræmietager
„Højager Nakke“

Medlemmer af konkurrerende
Tyreslægt: Ja, den Familie har
nu ogsaa altid været om sig!

Fig. 5. En humoristisk vignet fra »Politiken« 19.6.38 om tyrerivaliseringen.

folkeyndest. Publikum holdt med »Højager Nakke«, ja de var helt vilde med den, som det hedder i avissproget. Alles øjne hang ved det enorme korpus, da det sindigt skridtede fronten af. Aviserne satte tyrerivaliseringen på forsiden.

En dyrekult uden lige greb Danmark i de dage. For den tids danskere var det, som om den inderste kerne i historien om det danske landbrugseventyr her antog levende skikkelse. Fortættet dansk produktionsstyrke ville uimodståeligt bane sig

vej gennem alle forhindringer, medmindre der blev tømret kunstige barrierer op ved landegrænserne, Holger Danske i egen brede skikkelse med lurmærket svøbt om de svære, tunge skuldre. Alle ville se »Højager Nakke«, helst røre ved den. I en fart måtte der tømres solide bjælkebarrierer for at holde folk på nogenlunde afstand. Med Jacob Tvedegaard som mellemmand fik »Dan Højager« og den jydsk hingst »Himmerlands Eg« overrakt de kgl. ærespræmier. Publikums stående ovationer overdøvede helt dyrenes egne kommentarer. Da folk ville have sig en kop kaffe for at styrke sig oven på begivenheden, var der flere timers ventetid i restaurationerne.

Om aftenen var der premiere på Fredrik Nygaards præmierede skuespil om stavnsbåndsopløsningen »Ske Bonden hans Ret«, et broget billedskue i 5 afdelinger med vedhæftet familiealbum om tiden, der fulgte. Redaktør H. Hansen fra Venstres Presebureau udtrykte nok den almindelige opfattelse, når han skrev, at forfatteren kun delvis havde løst den bundne opgave.

Men instruktøren Svend Methlings mesterlige diktation fik prologen til at lyde som guldalderdansk, og John Price spillede rollen som krøblingen Klaus Skadelår så gribende, at publikum helt blev revet med af handlingen. Forestillingen sluttede med en »agrarkulturel Cavalcade«, der dog følte noget påklistret. Her optrådte i flok og følge »de sejrige Landsoldater fra 1850, den enlige Jægerskikkelse Steen Steensen Blicher, de sønderjydske Piger, Grundtvig og Kold, Dalgas, Vesterhavsfiskerne, Skjoldborg, Aakjær omgivet af Bønder fra vor egen Tid og et Hold mandlige og kvindelige Gymnaster...«

Hundredtusinder farter til Bellahøj

Søndag den 19. juni sattes publikumsrekord med 167.000 besøgende. Ikke færre end 125 børn forsvandt fra deres forældre. Flere af de »forsvundne« legede dog nok så fredeligt på legepladsen ved siden af afdelingen for bortkomne børn. Næste dag var det 150-årsdagen for Stavnsbåndsfrigørelsen. Selvfølgelig regnede det. Højtideligheden begyndte meget passende i Rådhushallen, hvor overborgmester Viggo Christensen udtrykte håbet om, at dagen ville knytte nye bånd mellem land og by. De 2.000 deltagere marcherede efter endt højtidelighed til Frihedsstøtten. Politiet i København havde ind-

*Fig. 6. Daværende kronprins Frederik (Frederik IX) i samtale med landbrugsminister Kr. Bording.
(Landbrugsrådets arkiv).*

stændigt bedt om en kort ceremoni ved det i dagens anledning nypudsede mindesmærke. Man vidste aldrig, hvad selv en kortvarig trafikafspærring derude på det urolige Vesterbro kunne fremkalde af københavnerreaktioner. Hauch holdt da også den korteste tale i mands minde. Kronprinsen, A. P. Bernstorff, C. D. Reventlow og Chr. Colbjørnsen skabte reformerne, og bønderne fulgte dem op, var essensen af hans tale. Bellahøj-udstillingen er det bedste minde, man kunne have rejst Bondefrigørelsens mænd, udtalte den tids kronprins Frederik, senere kong Frederik IX ved den efterfølgende banket på National Scala.

Om eftermiddagen var der folkefest på Bellahøj. Stadig regnede det. Jacob Tvedegaard talte for den faglige dygtiggørelse og for samarbejdets kunst. Andelsudvalgets formand, Søren Overgaard så naturligvis i andelsbevægelsen den drivende

kraft bag det moderne landbrugs eksempellose fremgang. Ikke overraskende anslog han også politiske strenge, da han krævede økonomisk ligevægt mellem de forskellige erhverv. En social og kulturel undertone sporedes i den tale, Husmandsforeningernes N. P. Andreasen holdt. Efter hans opfattelse gik der en lige vej fra Stavnsbåndsløsningen og til udstykningsbevægelsen. Landbrugsminister Kr. Bording mente, at landsbyfællesskabet i den gamle landsby var blevet genfødt ved fællesdriften i andelsbevægelsens regi. I krisetider som disse gjaldt det imidlertid et endnu større fællesskab om produktion og afsætning. Talerlisten afsluttedes med forelæsning af fhv. stats- og landbrugsminister Thomas Madsen-Mygdal om 1700-tallets landbrugshistorie. Vi må nu værne om den frihed, henfarne slægter gav os i hænde, sluttede han.

Tirsdag den 21. juni var der landskamp i Idrætsparken mellem Sverige og Danmark. Det førte mange svenske gæster til Bellahøj. Ialt kom der 76.000 besøgende den dag.

Den næste dag begyndte et stort idrætsstævne med deltagelse af 2.300 landsbyskolebørn, 100 fra hvert amt. Vi vil gerne vise jer, hvad der indtil nu er præsteret i dansk landbrug, sagde undervisningsminister Jørgen Jørgensen. Derefter er det jeres opgave at høste endnu flere fold.

Sct. Hansaftensdag den 23. juni holdt man, hvad en journalist kaldte »den største og smukkeste Sct. Hans fest i Danmarks Historie«. Traditionen tro var vejret ekstra køligt, men 118.200 mennesker mødte alligevel op. Arrangementet var effektivt, men stilfærdigt bygget op i sammenkomponerede dele. 4.500 børn sang danske sange, rammet ind af en fakkelling med 300 vogtere i kredsen. Pludselig forenede lyset fra tre stærke projektører sig oppe på den mørke aftenhimmel, og i samme nu blæste lurblæserne fanfare. Formanden for Borgerrepræsentationen, landsretssagfører Karmark Rønsted, talte om samarbejdet mellem land og by og udtrykte håbet om, at det måtte lykkes at bevare Danmarks selvstændighed. Forstander Hans Lund betonedede i sin tale, at fremrykningen over en bred front, ikke enkeltmandspræstationen, var hemmeligheden bag landbrugets succes. Båltalen blev holdt af borgmester Ernst Kaper. I rammende ord udtrykte han sin forventning om, at det måtte lykkes at bevare det fredelige Danmark som et frit land.

»Al Undertrykkelse udefra som indefra være bandlyst; For-svind i Luerne, du onde Træhest – og stig op af Ilden, du fejre Frihedsstøtte! Tænd Baalet!«

Og mens træhesten forsvandt i et flammende bål, voksede Frihedsstøtten som en lysende fakkellod op gennem luerne. Ud over pladsen lød budskabet fra Frihedsstøtten, magtfuldt reciteret af Svend Methling. Symbolikken var forståelig for enhver. Det var mere end et Sct. Hansbål på en dyrskueplads et sted i Danmark. Det var en national fredsdemonstration med tydelig adresse til en omverden, der syntes forhekset af en nationalistisk, krigsgal propaganda. Mens børnene og de lidt ældre søgte hjem i seng, dansede ungdommen til kl. 2 nat.

Det kunne ikke nægtes, at de næste par dage på Bellahøj formede sig som lidt af et antiklimaks oven på balfærden Sct. Hansaften. Alligevel kom der mange mennesker, især fra provinsen. Tusinder af københavnere genså til deres glæde og forbavselse mennesker, de ikke havde set i årevis, men som nu havde behov for et gensyn og en god seng oven på udstillingens strabadser. Afslutningen på landsbyskolernes idrætsstævne trak også mange besøgende. Forældrene ville gerne se Hans og Grete lave gymnastik inde i København.

Det danske sommervejr svigtede endnu engang arrangørerne den sidste lørdag. Alle udendørsprogrammer druknede i regnen, selv om man skyndsomt søgte at lede vandet væk gennem interimistiske grøfter. Mange flag måtte tages ned, da den gennemvåde flagdug truede med at brække stangen midt over.

Heldigvis skinnede solen på udstillingens sidste dag, søndag den 26. juni. Alle rammer blev sprængt, da Niels Bukhs gymnaster gav opvisning på friluftsscenen. Dagen sluttede med taler af Høgsbro Holm, Jacob Tvedegaard, Søren Overgaard, N. P. Andreasen og H. Hauch. Mens den sidste talte, gled de tre store dannebrogsgang langsamt ned mod jorden. Hverdagen stod for døren og det i dobbelt bemærkelse.

Bellahøj 1938 i et historisk perspektiv

Hædersgæsten over alle på Bellahøj var den næsten 80-årige forpagter Chr. Sonne. I sin person levendegjorde han den historiske kontinuitet fra 100-året for Stavnsbåndsfrigørelsen i

Fig. 7. Christian X i samtale med udstillingens nestor, forpagter Chr. Sonne.

(Landbrugsrådets arkiv).

1888, midt under den store omlægning fra korndyrkning til husdyrbrug, til junidagene 1938. Naturligt nok tilfaldt der Sonne den ære at vise den landbohistoriske udstilling frem for udstillingens høje protektor, kong Christian X. Det stemte dog næppe overens med forpagterens økonomisk-praktiske natur at skulle optræde som historisk kustode. Langt hellere ville han formidle et samarbejde mellem industri og landbrug, akkurat som han havde gjort det i 1888 og ved utallige lejligheder sidenhen.

Dagens hovedperson var ubestridt landbrugets førstemand, landstingsmand H. Hauch. Hans mål havde fra starten været at få arrangeret en folkefest til minde om Bondefrigørelsen, men som den fødte realpolitiker havde han ikke på forhånd lagt sig fast på en bestemt løsning. Hans nærmeste medarbejder, generalsekretær Arne Høgsbro Holm, nærrede derimod et stærkt ønske om at bruge jubilæet til at fæstne Landbrugsraadets ledende stilling i den danske landbrugsverden. Det var hans kolleger i de øvrige landbrugsorganisationer

naturligvis helt på det rene med, og derfor forsøgte de på forskellig måde at dæmme op herfor. Da visionen om en stor tidsspejlende landbrugsudstilling fortøede sig i det fjerne, betøede Høgsbro Holm og hans medarbejdere i stedet de kulturelle, de historisk sammenføjende træk ved landbrugets udvikling. Her kunne man hente inspiration i Nazi-Tyskland, hvor den retrospektive metode tidligt blev taget i brug i propagandistisk øjemed.

Sandt at sige antog den danske 1938-propaganda aldrig Blut und Boden-karakter, men under pres fra L.S.-bevægelsen måtte de ansvarlige nok forenkle budskabet til det omgivende samfund en kende mere, end det i grunden faldt dem naturligt... Hauch bøjede sig dog ikke for det populistiske pres. Bestandig talte han om samarbejde, ikke om kamp og ufred.

Situationen i 1938 indbød heller ikke til, at man skulle importere nazistisk sprogbrug. Godt nok afsatte man 20–30% af sine landbrugsprodukter til Tyskland, men ingen kunne overse, at naboen i syd var en sikkerhedspolitisk trussel. Det kunne Hauch naturligvis ikke sige højt uden at bringe afsætningen sydover i fare, men det er påfaldende, at alle Sct. Hansaften-talerne netop satte krigsfaren i centrum.

Landbrugsudstillingen på Bellahøj blev derfor eet stort dansk stævne. Elitedyr som »Højager Nakke« og »Himmerlands Eg« blev symboler på dansk styrke i fredelig kappestrid.

På denne baggrund blev Bellahøj 1938 et monument over den udvikling, som tog sin begyndelse 150 år tidligere. Dog var det, som om man satte de sidste års udvikling i en art parentes. Krisen afspejlede sig kun i ordvalget, ikke i selve opbygningen. Man ville ikke vedkende sig landbrugs krisen som en permanent tilstand, kun som en overgang til noget andet, noget ukendt. Få om overhovedet nogen i samtiden var i stand til at forestille sig, at man godt et års tid senere blev stedt i en overgangstilstand, hvis endemål fortøede sig i det uvisse.

Skæbnen ville altså, at Bellahøj 1938 i dobbelt forstand blev en historisk milepæl. Selv med risiko for at blive beskyldt for faglig enøjethed vil nærværende forfatter vove den påstand, at landbohistorien høstede den største afgrøde i de dage. Med Fridlev Skrubbeltrang som ledende forskerpersonlighed fastholdt den alene mindet om det, der var engang. Den tekniske udvikling gik så stærkt efter 1945, at tilstanden i 1938 hastigt forsvandt bagud i historiens mørke. Leen, aflæggeren og selv-

binderen blev til udstillingsgenstande på et museum, og den røde ko midt i kløvermarken blev til et salonstykke over sofaen derhjemme.

Noter

1. Kai Johansen, red.: Beretning om Landbrugsudstillingen paa Belahøj 1938 (København 1939), s. 515. Hvor intet andet er anført, er stoffet især hentet fra denne publikation.
2. Landbrugsraadets Beretning for 1922, s. 36 ff.
3. Povl-Erik Halmind: Afvikling og nye baner. Festskrift til Landhusholdningsselskabets 200-års jubilæum »For Fædrelandets bedste Flor«. Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 310ff.
4. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33 (København 1979) s. 506ff.
5. Chr. Sonne: Min Livsmelodi (København 1938), s. 32ff.
6. Kai Johansen, anf. værk, s. 110ff.
7. Rudolf Schou: Om Landbruget i Danmark (København 1900).
8. Danmark. Landbruget. (København 1935).
9. Ref. af Landbrugsraadets møde 9/12 1935, pkt. 5. LRs arkiv, Axelborg.
10. Ref. af sekretærmøde 17/1 1936, passim. Sag 7.K, referater. LRs arkiv, Erhvervsarkivet, Århus.
11. Ref. af møde i LRs præsidium 12/2 1936, pkt. 14. LRs arkiv, Axelborg.
12. Ref. af møde i LRs præsidium 25/2 1936, pkt. 18. Sst.
13. Ref. af møde i LRs præsidium 4/3 1936, pkt. 15 Sst.
14. Ref. af møde i LRs præsidium 26/3 1936, pkt. 9. Sst.
15. Ref. af Landbrugsraadets møde 15/4 1936, pkt. 4. Sst.
16. Ref. af Landbrugsraadets møde 15/4 1936, passim. Sst.
17. Skovgaard til Høgsbro Holm 6/6 1936. J. K. Haugaard til samme 25/5 1936. Sag 7. K. »Forberedende materiale«. LRs arkiv, Erhvervsarkivet, Århus.
18. Petersen-Dalum til LRs præsidium jfr. ref. af møde i LRs præsidium 25/5 1936, pkt. 18. LRs arkiv, Axelborg.
19. Ref. af Landbrugsraadets møde 30/6 1936, pkt. 4. Sst.
20. Ref. af Landbrugsraadets møde 15/10 1936, pkt. 3. Sst.
21. Ref. sekretærmøde 31/10 1936. Sag 7.K, referater. LRs arkiv, Erhvervsarkivet, Århus.

Nærværende forfatter takker Landbrugsraadet for tilladelse til at benytte rådets arkivalier. Desuden rettes en tak til Erhvervsarkivet, fordi det ikke alene påtager sig at sende arkivalierne til benyttelse i København, men også finder de rigtige sagspakker frem. Det er vist det, man kalder arkivassistance.